

IV POIKKEUSAIKOJEN TOIMINTAA, mutta Sivistysliitto jatkaa vanhoihin ja myös uusiin muotoihin

11. SIVISTYSTYÖTÄ SODAN OLOISSA

Talvisodan kolme kuukautta, kaikkiaan 105 päivää, olivat äärimmäisen ankara ponnistus koko Suomen kansalle, joka pysyi kovissa paineissa kuitenkin huomattavan yhtenäisenä.¹ Maailmalla seurattiin suuren ja pienen yhteenottoa tarkasti, etenkin kun muuten maailmansodan rintamalla oli hiljaisempaa. Yksin jäänyt ja yksin taistellut pieni, kolmen ja puolen miljoonan asukkaan Suomi sai laajalti sympatiaa ja myös erilaista apua sekä taloudellista tukea, vapaaehtoisia useista maista, muun muassa pohjoismaista, myös kaukaa Atlantin valtameren takaakin.

Kansallinen yhtenäisyys oli ainakin osittainen yllätys maan porvarillisille kansalaispiireille, erittäinkin oikeistohenkisille.² Eihän omasta verisestä sisällissodasta ollut kulunut kuin kaksi vuosikymmentä, eivätkä kaikki arvet olleet suinkaan vielä umpeutuneet. Työväestön asenteet kuitenkin poikkesivat monien edelleen hellimästä ”paatoksellisesta isänmaallisuudesta”. Sitä hallitsi enemmänkin ”arkipäivän realismi ja sopeutuminen tilanteeseen, jolle ei itse mitään voinut”.³

Joka tapauksessa sodan puhkeaminen herätti esiin pelkoja mahdollisesta laajemmasta kommunistisesta, valtionvastaisesta toiminnasta. Tasavallan suojelulakiin pohjautuneella asetuksella mahdollistettiin nopeasti sodan aikana henkilökohtaisen liikkumisvapauden rajoitukset. Sitä Valpo myös käytti, ja lukuisia henkilöitä otettiin turvasäilöön.⁴

Kuten edellä kuvattiin, O. W. Kuusinen pystytti Terijoelle Stalinin vaatimuksesta nukkehallituksen, ikään kuin suomalaisia edustamaan. Se ei saanut suomalaisten, ei porvarillisten eikä työläistenkään kannatusta, ja viimein helmikuussa 1940 Stalinkin luopui asettamastaan ”kansanhallituksesta”.⁵

¹ Monesti unohtuu, ettei talvisodan kansallinen yhtenäisyys ollut sentään ihan rikkumatonta: tunnettu on esim. ASS:n Mauri Ryömän avoin kirje Väinö Tannerille 19.12.1939 sodan jo alettua. Siinä Ryömä vieritti yksiselitteisesti ja tarkoituksella vastuun sodasta Tannerin harteille. Sotatilan takia kirjettä ei julkaistu kirjoittajan toiveista huolimatta Suomessa, vaan sen julkaisivat kaksi ruotsalaista kommunistista lehteä, ja myös Neuvostoliitto hyödynsi sitä propagandassaan. Ryömä pidätettiin helmikuun alussa 1940 (kirje julkaistu Paavolainen 1989 s 85–87; ks. myös Soikkanen 1987 s 110–111; Kulha s 30; Kalemaa 2020 s 273–282).

² Yllätys se näytti olleen myös Neuvostoliitossa ja Ruotsissa toimineille suomalaisille kommunisteille, ks. esim. ”Kallis toveri Stalin” s 431–435.

³ Suomen poliittinen historia 1809–1999 s 183–185, lainaus s 184 (Hentilä).

⁴ Piia Viitanen on tutkinut erityisesti sotavuosina turvasäilöön otettujen naisten kohtaloita. Hän arvioi, että Valpolta oli sodanaikaisen toiminnan suunnittelu jäänyt puutteelliseksi, ja siten käytäntö jäi epäyhtenäiseksi sekä tapauskohtaiseksi, ks. Vapaina vaaralliset naiset. Valtiollinen poliisi ja sota-ajan turvasäilökysymys 1939–1944, julkaisussa Valvottu ja kuritettu työläinen s 95–120.

⁵ Kuusisen kutsu puhutteli vain joitakin yksittäisiä rintamasotilaita. Esim. yhden loikkarin arvoitukselliseksi jääneen tarinan on koonnut Raija Ylönen-Peltonen: ”Vain sodassa kuollut mies”. Kadonnut kaatunut teloitettu. Helsinki: SKS 2020. Hänet sai mukaansa kommunisti, joka jo YH:n aikana kertoi yksikön miehille

Vasta silloin päästiin rauhanponnisteluissa eteenpäin. Se oli itse asiassa Risto Rytin hallituksen ja ulkoministeri Väinö Tannerin tavoite alusta alkaen: päästä neuvottelukosketukseen neuvostojohdon kanssa.⁶

Kansallisessa yksituumaisuudessa ei ollut esimerkiksi Sivistysliiton ja Työväen Akatemian Arvi Hautamäellä mitään ihmettelemistä. Hänen ytimekkään lausuntonsa mukaan juuri TSL:n ”suorittama kasvatustyö on ollut merkittävänä tekijänä työväen johdattamisessa kehitykselliseen sosialismiin, kansanvaltaiseen ajatteluun ja oikeaan valtiomieleen”, kuten hän kirjoitti tammikuussa 1940 *Suomen Sosialidemokraatissa*.⁷ On myönnettävä, että hänen ilmauksensa ”kehityksellisestä sosialismista” vaikuttaa talvisodan taustaa vasten jotensakin monimieliseltä.

Säännöstelyä, rajoituksia ja yksimielisyyttä

Sota-aika merkitsi monella tavalla poikkeuksellisia oloja. Erilaisista tarvikkeista alkoi olla pian pulaa. Elintarvikkeiden sekä lukuisien välttämättömyystuotteiden säännöstely alkoi jo syksyllä 1939. Se vaati kuluttajilta pitkään kärsivällisyyttä, sillä erilaisten ostokuponkien aikaa tuli sitten kestävästi aina 1950-luvun alkuvuosiin saakka.

Kansalaisten vapaaseen yhdistystoimintaan kohdistui rajoituksia, sotasensuuri oli voimassa ja monet kotirintaman tehtävät siirtyivät miesten rintamalla ollessa naisten hoidettavaksi niin tehtaissa, liikennevälineissä kuin maataloillakin. Pakkaset olivat hyvin ankaria. Lumikinoksia riitti.

Monen vuoden tauon jälkeen Yleisradiossa käynnistyivät talvisodan kuukausina uudelleen yleissivistävät esitelmät. Radio oli muutenkin hyvin tärkeä viestinnän väline ja kansallisen yhteenkuuluvuuden tulkki sekä vahvistaja. ”Lahdesta tehtiin kuuntelevan Suomen keskipiste.”⁸ Radiota hyödynnettiin kotirintaman ja myös omien joukkojen suuntaan sekä propagandan osalta vihollisenkin puolelle suunnatuin lähetyksin. Ja radiokonetta myös kuunneltiin: kun suomalaisilla oli radiolupia talvisodan aikana runsaat 300 000, oli määrä vuonna 1944 jo lähes puoli miljoonaa.⁹

avoimesti aikeestaan ja piti jopa punaista käsivarsinauhaa (s 27, 35–36).

⁶ Talvisodasta ja rauhanpyrkimyksistä ks. esim. Soikkanen 1987 s 108–150; Suomen historian pikkujättiläinen s 705-712 (Antti Laine); Vuosisatamme Suomi s 254-273 (Lauri Haataja); Suomen poliittinen historia s 201-214 (Jutikkala); Talvisodan pikkujättiläinen, eri kohdin; Suomen puolustusvoimat 100 vuotta s 332-348, esim. mottitaktiikasta s 334-337 (Pasi Tuunainen); erityisesti Kuusisesta ja Terijoen hallituksesta ks. Rentola 1994 s 166–178; ks. myös Väinö Tanner: Olin ulkoministerinä talvisodan aikana. 8.p. Helsinki: Tammi 1979 (Tanner 1979) s 145–152; Paavolainen 1989 s 90–163.

⁷ Lainaus Hautamäen kirjoituksesta Suomen Sosialidemokraatissa 27.1.1940, Järvinen s 86. – Tässä yhteydessä Pentti Järvinen mainitsee virheellisesti liiton pitäneen 20-vuotisjuhlansa talvisodan syttymisen jälkeen, mutta itse asiassa juhlakokous oli puolitoista viikkoa ennen.

⁸ Ville Zilliacus: Yleisradiomme sotavuosina 1939–1944. Helsinki 1991, lainaus s 9, ks myös s 27–28.

⁹ Yleisradion talvisodasta ks. Vihonen s 80–132, 309. – Puolustusvoimien tiedotusosastolla oli sanomalehti- ja radiolinja, jonka päällikkönä oli kirjailija Reino ”Palle” Palmroth (Hirvisieppä) ja toimitussihteerinä Kuluttajain Lehdessä työskennellyt Untamo Utrio. Sanavalmis Utrio kiitteli hieman vinosti Kuusisen kabinettia eli hallitusta, sillä se helpotti suomalaisten propagandatyötä: ”Heidän radiopropagandansa ei ollut

Valtioneuvoston tiedotustoimiston toteuttama esitelmäsarja ”Työväenliikkeen edustajat puhuvat” alkoi Yleisradiossa joulukuun puolivälissä 1939. Puheenvuorot olivat noin 10–15 minuutin mittaisia, ja ne julkaistiin tavallisimmin myös *Suomen Sosialidemokraatissa*. TSL:n sihteeri Pekka Railo piti mielenkiintoisen ja ajankohtaan osuvasti iskeneen esitelmän perjantai-iltana joulukuun 22. päivänä. Hän totesi, että monet työväenliikkeeseen ja sen sivistystyöhön epäluuloisesti suhtautuneet olivat ihmetelleet, miksi myös työväenliike oli yhtynyt yksimieliseen taisteluun ”itsenäisyyttä, yhteiskuntajärjestystä ja talouselämän perusteita tuhoavaa vihollista” vastaan. Railon mielestä se ei ollut työväenliikkeessä toimiville mikään yllätys.

Puheessaan Railo uskalsi rohkeasti myös muistuttaa radionkuuntelijoille, että työväenliike oli edelleenkin työväenliike. Yksimielisyys oli hänen mukaansa ”nykyisen työväenliikkeemme eri toimintaryhmien aikaisempiin kannanottoihin, työväenliikkeen yleispyrkimyksiin ja työväenliikkeemme keskuudessa suoritettuun määrätietoiseen kasvatustyöhön perustuva johdonmukainen seuraus”. Ja vielä: ”Käsittääksemme tämän, on meidän aluksi huomattava, että maanpuolustustaistelumme (toistaiseksi) luoma yksimielisyys ei tietenkään merkitse sitä, että työväenliike olisi luopunut omista yhteiskunnallisista ja taloudellisista pyrkimyksistään ja etteikö se vastakin, kunhan tilanne sen sallii, tulisi vaatimaan muita yhteiskuntaluokkia tasoittamaan elinehtojaan työväenluokan kanssa [alleviivaus TT].”

Yleisradion sensori, sensuurista huolehtiva henkilö, oli pyyhkinyt pois edellä suluissa olleen sanan ”toistaiseksi”, sitä Railo ei siis ääneen sanonut. Siitä huolimatta mielipiteitä tarkkailleissa raporteissa kerrottiin, että moni, epäilemättä porvarillinen radionkuuntelija oli pahoittanut mielensä Railon puheeseen sisältyneestä sinänsä varovaisesta viittauksesta siihen, että erimielisyyksiä ja kamppailua elinehdoista voisi olla jatkossa taas tulossa.¹⁰ Voi hyvin todeta, että Pekka Railo ei puheessaan pyrkinyt mielistelemään, vaan oli aidosti rehellinen työväenliikkeen yleisten tavoitteiden osalta.

Omassa radioesitelmässään Arvi Hautamäki korosti puolestaan helmikuussa 1940 sitä, että ”työväkeä ei olisi kyetty kasvattamaan isänmaalliseksi yhdenmukaistetun kasvatustyön avulla”. Ja vielä: ”Kun sille jätettiin vapaus suorittaa sivistystyötä omassa keskuudessaan ja sille ominaisessa hengessä, on se oppinut harkitsevasti suhtautumaan yhteiskunnallisiin ilmiöihin ja omiin oppeihinsa.”¹¹ Tällaista luonnehdintaa voisi pitää TSL:n sivistystoiminnan yhtenä ytimenä, kuin kaiken keskeisen pähkinänkuoressa ilmaisten.

Hautamäen esitelmän aiheena oli ”Työläiset taistelevat kulttuurin ja sivistysarvojen puolesta”. Sarjassa oli värikkäämpiäkin otsikoita. Esimerkiksi tammikuussa 1940 puhui naisliiton

tästä maailmasta.” Sitä ei edes kannattanut kieltää kuuntelemasta, sillä rintamalla korsuissa ”pojilta menisi paras huvi” (Vihonen s 83).

¹⁰ Vihonen s 103–104, lainaukset s 104.

¹¹ Lainaus Suomen Sosialidemokraatista 12.2.1940 Järvisen s 87 mukaan.

näkökulmasta Martta Salmela-Järvinen, jonka aiheena oli ”Jokainen työläisnainen on valmis puolustamaan meidän vapauttamme”. Liikkeen tunnettu konkari, toimittaja Vihtori Huhta, joka oli ollut kansanedustajana jo tsaarivallan aikana, puhui maaliskuun alkupäivinä suorasukaisella otsikolla ”Tämä kansa ei koskaan alistu ruoskaa suutelemaan”.

Emil Skog kertoi muistelmissaan radiopuheiden vastaanotosta omakohtaisia, havainnollisia esimerkkejä; sitä hän ei maininnut olisiko joku tällä kertaa auttanut häntä puheen laatimisessa. Hän oli puheessaan tiistai-iltana 20.2.1940 lähestynyt erityisesti metallityömiehiä, rautakouria, ja muistuttanut radionkuuntelijoita muun muassa työväenliikkeen suurista tavoitteista, rauhasta ja sosialismista. ”Tämän maan korprien kätköistä ja nokisista tehtaista on noussut se voima, joka on takeena siitä, että Suomea ei vasalliksi alisteta.” Heti puheen jälkeen, ilmeisesti vielä Fabianinkadun radiotalossa, hän kohtasi sotilaspukuisen henkilön, joka kiitti liikuttuneena ammattiyhdistysmiestä vaikuttavasta puheesta. Hänellä oli aiemmin ollut työväen isänmaallisuudesta toisenlainen käsitys. Seuraavana päivänä Skog tapasi ruokaillessaan työväentalon alaravintolassa vanhan tuttavansa, kommunismin kiivaan kannattajan. Miehen mielestä Skog oli nyt puheellaan allekirjoittanut oman kuolemantuomionsa.¹²

Olojen poikkeuksellisuutta kuvasti myös ammattiyhdistysliikkeen ja työnantajajärjestöjen eli SAK:n ja STK:n tammikuussa 1940 hyväksymä yhteinen julkilausuma, ns. tammikuun kihlaus. Työnantajat tunnustivat siinä ensimmäisen kerran ammattiyhdistysliikkeen työväen etujen oikeutetuksi ajajaksi ja suostuivat vastedes neuvottelemaan ammattiyhdistysliikkeen kanssa.

Kihlauksella osaltaan vahvistettiin määrätietoisesti yhteiskuntaryhmien yhteenkuuluvuutta, sillä siinä tartuttiin asiaan, joka oli ollut laajenevalle ja vahvistuvalle ammattiyhdistysliikkeelle jatkuvasti ilkeänä hiertävä kivi kengässä. Samalla pyrittiin ainakin lieventämään työn ja pääoman välistä ristiriitaa, sen hautaamisesta ei toki haaveiltu. Tällaiseen työväen elinehtoja koskevaan kipukohtaan oli Railokin joulukuisessa radioesitelmässään varovaisin sanakääntein viitannut. Sinänsä voimakas ja tarpeellinen yhteinen kannanilmaisu jäi vielä periaatteelliseksi, sillä työehtosopimukseen päästiin vasta paljon myöhemmin raskaiden sotavuosien jälkeen ja kovin muuttuneissa olosuhteissa.

Toinen sopimus tai paremminkin sekin julkilausuma koski sosialidemokraattisen liikkeen ja suojeluskuntien suhteita. Sitähän sosialidemokraatit olivat jo loppukevään 1939 puoluekokouksessa sivunneet. Sosialidemokraattisen puolueen jäsenyys ei enää saanut olla esteenä suojeluskuntiin liittymiselle, lausumassa todettiin. Yhteisestä julistuksesta ei kuitenkaan käytännössä seurannut juuri yhtään mitään. Se ehkä myös aiheutti jonkin verran hämmennystä molemmilla tahoilla, sillä vanhoja asenteita oli paikoin vahvasti tallella.¹³ Tilanne saattoi kuitenkin käytännössä olla toinen

¹² Skog s 84–86; radiolähetysten häirinnästä ja lähetysasemien pommituksista ks. Vihonen s 113–116.

Yleisradiossa puhuivat lisäksi Skogin tavoin vuorollaan monet muutkin ay-liikkeen edustajat, esimerkiksi Eero A. Wuori, Uuno Nurminen, Erkki Härmä, Janne Hakulinen.

¹³ Tammikuun kihlauksesta ja suojeluskuntalausumasta ks. esim. Soikkanen 1987 s 141–144; Valkonen s 276–

talvisodan todellisissa rintamaoloissa, taisteluhaidoissa, ankarien taistelujen edelleen jatkuessa. Siellä jokaista miestä tarvittiin.¹⁴

Suojeluskunta-julkilausumaan liittyi myös naisia koskenut juonne. Työläisnaisliitolla oli ollut jo 1930-luvulla jonkin verran yhteistoimintaa vapaamielisten porvarillisten naisjärjestöjen kanssa. Oli järjestetty esimerkiksi tilaisuuksia, joissa korostui rauhan asia ja myös fasismin vastainen yhteistyö. Nyt uudessa tilanteessa tehtiin Marja Lehdon mukaan muodollinen sovinto lottien kanssa. Samalla kuitenkin korostettiin tiedotteissa liiton perusosastoille oman liiton työn ensisijaisuutta ja lisäksi varoitettiin ”hajottamasta voimia muihin järjestöihin”.¹⁵

Opintotyö keskeytyksissä

Vihollisuuksien alettua marraskuun 1939 lopussa keskeytyivät TSL:n kurssi- ja luentotoiminta sekä kerhotyön ohjaus. Opintokerhoissa olleista miehistä joutui liiton kokoamien tietojen mukaan asepalvelukseen hieman yli puolet; heistä useimmat olivat nuorehkoja reserviläisiä, juuri sodan asepalvelukseen sopivia. Monia kokoontumistiloja, esimerkiksi kouluja, seurataloja ja työväentaloja, jouduttiin jo syksyn YH:n aikana antamaan armeijan majoituskäyttöön, ja useiden kerhojen työ keskeytyi jo senkin takia. Yhteensä 153 opintokerhoa ehti syksyn kuluessa aloittaa työnsä ennen sodan puhkeamista, mutta vain 39 toimi koko kauden loppuun. Toiminta vaimeni ymmärrettävästi muissakin sivistysjärjestöissä, läntisessä Suomessa ehkä kuitenkin itäistä vähemmän. Myös useimmat työväenopistot sulki ovensa.¹⁶

Esimerkiksi Karinkolan työväenyhdistyksen opintokerhossa Halikossa oli ennen talvisotaa nelisenkymmentä jäsentä. Kerho jatkoi sitkeästi sotakuukausien ajanakin, mutta nyt ”naisten pitäessä toimintaa yllä”.¹⁷ Tampereen työväentalossa päätettiin sodan puhjettua kieltää kaikki muut järjestöjen tapahtumat paitsi isänmaalliset juhlat ja teatteritoiminta. Painisalin viereinen kulissihuone muutettiin väestönsuojaksi.¹⁸

Poikkeuksellinen aika heijastui myös Työväen Akatemian toimintaan, samoin sen Toveriliiton vakiintuneisiin muotoihin. Elannon henkilökunnan koulun johtajasta Yrjö Kilpeläisestä oli vuonna

283, 301–304; Suomen työväenliikkeen historia s 225–226. – Tarkempaa tietoa ei ole, mutta vain jonkin verran järjestäytyneen työväenliikkeen jäseniä liittyi suojeluskuntiin. Muistiin merkittiin sellainenkin erikoisuus, että Pohjanmaan Kansan päätoimittaja Viljo Kosonen esiintyi suojeluskuntapuvussa (Hurri 1991 s 237).

¹⁴ Tunnetuin esimerkki asenteiden muuttumisesta lienee ollut rintamalla Tolvajärvellä everstiluutnantti Aaro Pajari: hän esitti sotilailleen, suurelta osalta Tampereen Pispalan työläiskotien poikia, anteeksipyyntönsä toiminnastaan Tampereen 1933 lippujupakassa. On myös toisenlaisia muistikuvia, ettei oikeistolainen suojeluskunta-asenne ollut kaikista kokonaan karissut, sillä oli niitäkin, jotka koettivat aina välillä ”sivusta pistää” (ks. Tuomisto 1984b s 148, 217; näin muisteli rintamaoloja kirjoittajalle 1974 Kauniaisissa Onni Wirlander).

¹⁵ Naisen työ s 34.

¹⁶ Työläisopiskelija 2/1941; Huuhka 1990 s 306; Ojanen s 45–46.

¹⁷ Paavo Suominen: Työväen opintotoimintaa Varsinais-Suomessa. Työläisopiskelija 2/1941, myös lainaus.

1938 tullut Akatemian vt. johtaja, rehtori, ja sitten seuraavana vuonna 1939 vakinainen. Se vuosi jäi häneltä kuitenkin talvisodan alkamisen takia kesken, sillä armeijan harmaat kutsuivat reservin luutnanttia.

Kilpeläinen toimi puolustusvoimissa tiedotustehtävissä, ja myöhemminkin juuri tiedottaminen ja pakinoitsijan rooli vetivät puoleensa. Hänet tunnettiin sotavuosina mojavasanaisena pakinoitsija Jahvettina, joka vastaili leppoisasti Yleisradiossa kirjelaatikossaan kansalaisten huolestuneisiin kysymyksiin. Ja hoitipa hän joskus siinä samalla kipakkaa vastaväittelyä, kun itäisen naapurin propagandaääni (ns. Moskovon Tiltu, Petroskoin Tiltu taikka propagandisti Armas Äikiä) tunkeutui hetkittäin samoille keskipitkille radioaalloille.¹⁹ Muodollisesti Kilpeläinen oli vuoteen 1945 saakka Akatemian rehtorina, mutta käytännössä tehtävää hoiti pitkään TSL:n Arvi Hautamäki.²⁰

Sivistysliiton omaa lehteä *Työläisopiskelijaa* ei vähään aikaan julkaistu. Vasta keväämmällä lehti ilmestyi huhti- ja toukokuussa 1940 kaksoisnumeroina.

Liiton toimisto kykeni talven kylmien kuukausien kuluessa hoitamaan lähinnä vain juoksevat asiat. Toimikunnan kokouksiin tuli pitkiä taukoja: marraskuun seitsemännen päivän jälkeen kokoontui toimikunta liiton toimistossa työväentalolla vasta 19. päivänä helmikuuta 1940 ja seuraavan kerran 15. päivänä toukokuuta. Sen jälkeenkin kokousten määrä pysyi edelleen harvana, sillä se lähes puolittui aiempiin vuosiin verrattuna.

Jo syksyn 1939 kuluessa kotiseuduiltaan Karjalasta saapunut siirtoväki oli majoitettuna erilaisiin tilapäistiloihin. Valtiovalta pyrki huolehtimaan siirtoväen henkisestäkin huollosta, ja myös TSL:n apua pyydettiin. Liitto suhtautui tiedusteluun myönteisesti ja lupasi henkilökuntansa apua tarvittaessa. Paljoa ei ehtinyt tapahtua vielä keväällä 1940.²¹

Ajankohtaan soveltui kovin huonosti kirkkonummelaisen Matti Klemetilän tekemä ehdotus, jonka hän lähetti Sivistysliitolle kirjeessä marraskuun lopulla 1939. Klemetilä ehdotti, että ”nykyisen valtiollisen eheyttämisen aikana” järjestettäisiin kaikkia kansanosia ja puolueita yhdistävä yleinen laulu- ja soittojuhla. Liiton toimikunnan helmikuun 1940 kokouspöytäkirjan mukaan kirje merkittiin vain saapuneeksi.²²

¹⁸ Kanerva s 325.

¹⁹ Vihonen s 105–106, 244–246, 260–266; Lasse Vihosen kirjan liitteenä on Cd-levy, jolle on talletettu autenttisia katkelmia sotavuosien radiouutisista sekä muitakin välähdyksiä ja kuvauksia. – Propaganda on vaikea asia: Vihonen arvioi, ettei myöskään Neuvostoliiton puolelle suunnatuilla venäjänkielisillä radiolähetyksillä ollut ”kovin merkittävää vaikutusta” (s 113).

²⁰ Yhteistä tietä s 80, 100.

²¹ Tmk pk:t 19.2.1940 ja 15.5.1940 liitteineen. – Oiva Valavaara (33 v.) vapautui marraskuun lopulla 1939 sairauden takia asepalveluksesta. R. H. Oittinen (27 v.) oli II luokan nostomies, jota ei kutsuttu asepalvelukseen (jäljennös Pekka Railon siirtoväen keskuudessa tehtävää sivistystyötä koskevasta vastauksesta Kannaksen rahaston sihteerille, kansanedustaja Erkki Paavolaiselle; tmk pk 15.5.1940, liitteenä).

²² Tmk pk 19.2.1940 liitteineen, lainaus Klemetilän kirjeestä. – Klemetilä tuli sittemmin 1950-luvulla

Railo varoja hankkimassa Ruotsissa

Maailmansodan rintamalla Euroopan mantereella oli talvisodan kuukausina hiljaisempi hetki. Maailman lehdistön mielenkiinto suuntautui epätasaiseen kamppailuun Pohjolassa, ja Suomeen tuli lukuisia toimittajia eri maista.²³ Väinö Voionmaa oli eduskunnan ulkoasiainvaliokunnan puheenjohtajana varsin tiiviisti mukana sotakuukausien aikana niissä ponnisteluisissa, joissa pyrittiin saavuttamaan rauha.²⁴

Kansainvälistä apua, vaatetta, ruokatarvikkeita ja varojakin, saatiin useista maista. Aseistustakin pyrittiin kiireellä hankkimaan lisää sieltä mistä niitä oli saatavissa. Varsinkin pohjoismaissa tunnettiin Suomen asia omaksi ja koottiin avustusvaroja.²⁵

TSL:n sihteeri Pekka Railolle tarjoutui mahdollisuus matkustaa maaliskuun 1940 alkupuolella kuukaudeksi Ruotsiin, Gävleborgin alueelle puhumaan Suomen puolustusmahdollisuuksista, yhteiskuntaelämästä ja sitten myöhemmässä vaiheessa rauhanehdoista. Samalla hän osallistui varojen kokoamiseen. Tilaisuuksissa oli yleensä pääsymaksu, ja lisäksi kerättiin kolehtia. Puheita pidettiin ruotsalaisen avustusjärjestön järjestämänä yhteensä 16 paikkakunnalla. Railo puhui samalla matkalla myös Ruotsin ABF:n tilaisuuksissa. Monet näistä tapahtumista olivat työväentaloilla (folkets hus), mutta niitä oli myös kirkoissa.²⁶

Railo muisteli matkaansa vuonna 1971 Työväen muistitietotoimikunnan Heimo Huhtasen haastattelussa. Kirkosta jo aikaa sitten eronnut Railo kertoi epäröineensä ensimmäiseen puhetilaisuuteen mennessään. ”Onko se nyt soveliasta, että minä menen saarnastuoliin puhumaan näin maallisesta asiasta kun rahantarpeesta Suomessa”, oli hän kysellyt kirkkoherralta. Tämä kuitenkin vakuutti, ettei siinä ollut mitään ongelmallista, sillä muissakin maallisissa puhetilaisuuksissa käytettiin Ruotsissa saarnastuolia.²⁷

tunnetuksi monista valtiolliseen elämään liittyneistä kansalaisaloitteistaan. Hän mm. tarjoutui avuliaana useasti johtamaan maan hallitusta (Olavi Hurri: Matti Klemettilä, politiikan originelli. Demari 19.4.1993; lehtileike kirjoittajan kokoelmassa; Helle 1981 s 172–174).

²³ Ulkomaisista toimittajista ks. Julkunen s 355–377. – Suomi hyödynsi omissa tiedotuksessaan vuodelle 1940 suunniteltuja olympialaisia varten 1937 muodostettua Propagandaliittoa. Siinä toimi myös SDP:n järjestösihteeri Kalle Lehmus, TSL:n toiminnastakin tuttu reservin luutnantti. Sodan aikana ulkomaisia toimittajia avusti esim. Rovaniemellä Työväen Akatemian käynyt, kielitaitoinen lehtimies Hugo L. Mäkinen. Työpaine oli tiivis: neuvonta-, auttamis- ja käännöstehtävien ohella oli toimittajien kanssa päivittäin käyntejä rintamalla tai siviilikohteissa (Julkunen s 15–16, 21).

²⁴ Halila s 308–309; ks. myös Tanner 1979 esim. s 230–232, 317.

²⁵ Pulasta, säännöstelystä ja avustustoiminnasta ks. Aake Jermo: Kun kansa eli kortilla. Reportaasi lähimenneisyydestä. Helsinki: Otava 1977, eri kohdin; Meri ja Untamo Utrio: Pois pula, pois puute. Kun kansa selviytyi. Hämeenlinna 1994, eri kohdin (kirjan ensimmäinen laitos julkaistiin jo 1943); Tasavallan vuodet s 147–148 (Hannu Soikkanen).

²⁶ Railon matkakertomus on tmk pk 15.5.1940 liitteenä. Matka kesti 8.3.–7.4.1940.

²⁷ Lainausta Railon em. haastattelusta.

Suomi kävi sotaa yksin, alakynnessä, ilman liittolaisia. Jonkin verran maahan tuli vapaaehtoisia, erityisesti pohjoismaista, mutta päävastuu oli jatkuvasti suomalaisilla itsellään. Pitkään kyettiin torjuntataisteluissa pysäyttämään hyökkäävän vihollisen eteneminen talvisten hankien keskellä. Suomalaiset kotimaansa puolustajat saivat monta maailmaa hämmästyttävää mottivoittoakin. Mahdollisuuksia neuvottelukosketukseen kuitenkin etsittiin muun muassa Ruotsin kautta, ja esimerkiksi kirjailija Hella Wuolijoki toimi yhtenä välikätenä. Helmikuussa 1940 neuvostojoukot muuttivat hyökkäystapaansa ja samalla myös lisäsivät tuntuvasti sotilaallista voimaansa. Paine rintamalla kasvoi erittäin ankaraksi.

Karjalan kannaksella Summassa, Lähteen loholla, tapahtui lopulta läpimurto. Suomalaisten asema kannaksella ja Viipurinlahdella kävi maaliskuun alussa lähes kestäättömäksi.

Rauhanneuvottelujen vaikea loppurutistus alkoi samoilla hetkillä, keskiviikkona 6.3.1940 Moskovassa. Pienessä suomalaisryhmässä oli mukana myös kansanedustaja ja TSL:n puheenjohtaja Väinö Voionmaa. Neuvottelut olivat vaikeat, ja samaan aikaan kiivaat taistelut jatkuivat. Puuttumatta tässä lainkaan neuvotteluissa esillä olleisiin yksityiskohtiin, monipäiväisten neuvottelujen kulkuun²⁸ tai esimerkiksi mahdollisen länsiavun vaikutukseen, voi lyhyesti todeta, että välirauha saatiin lopulta aikaan. Aset vaikenivat taistelulinjoilla keskiviikkona maaliskuun 13. päivänä 1940 klo 11.²⁹

Rauhanehtojen mukaan Suomi joutui luovuttamaan laajalti Karjalan aluetta sekä vuokraamaan Hankoniemeltä maata neuvostotukikohdalle.³⁰ Maa-alueiden luovutus merkitsi uusien asuinsijojen hakemista siirtoväelle muualta Suomesta. Se merkitsi myös monien asutuskeskusten, lukuisten maanviljelystilojen, tuotanto- ja voimalaitosten sekä metsäalueiden luovuttamista. Työväenopistojakin jäi rajan taakse, joskin muutamat niistä aloittivat työnsä uudelleen uusien rajojen sisäpuolella.³¹ Menetettyjen kuntien ja kaupunkien työväenjärjestöt ja TSL:n sivistystoimikunnat joutuivat nekin evakkoon ja miettimään tulevaisuuttaan uusissa, epävarmoissa oloissa.

Välirauhanehdot koettiin kokonaisuudessaan ankariksi. Puhekierrostaan Ruotsissa jatkanut Pekka Railo joutui yllättävään tilanteeseen. Rauhanehdot suorastaan lamaannuttivat ruotsalaisten halua osallistua tilaisuuksiin. Lisäksi he olivat monessa paikassa ”niin allapäin ja pahoilla mielin, että minun piti ryhtyä lohduttamaan niitä”. Railo muisteli painottaneensa kuulijoilleen, että ”on meillä ollut aikaisemminkin vaikeita tilanteita ja aina niistä on tähän asti joten kuten selvitty, jos ei heti

²⁸ Ks. esim. Lähteenmäen (2014 s 297–308) kuvausta, alkaen Voionmaan autokyydistä pääkaupungista Turkuun ja päättyen lopulta yölliseen automatkaan takaisin Helsinkiin.

²⁹ Rauhanneuvotteluista ja -ehdoista ks. esim. Suomen poliittinen historia s 214 (Jutikkala); Lähteenmäki 2014 s 286–311; ks. myös Tanner 1979 s 337–340, välirauhansopimus litteineen s 364–370; Tuomioja 2006 s 252–260.

³⁰ Rauhanneuvottelijoiden, myös Väinö Voionmaan omakätinen nimikirjoitus on kiinnostuneiden nähtävillä rauhansopimuksen liitteenä olevassa, Hankoniemen aluetta koskevassa kartan kopiokuvassa. Kuva on osa Hangö frontmuseumin, Hangon rintamamuseon perusnäyttelyä Lappohjassa.

niin vähän myöhemmin”.³²

Menetykset ja uhrit

Kun eduskunnassa käsiteltiin välirauhansopimuksen hyväksymistä perjantaina 15.3.1940 klo 19.30 alkaneessa suljetussa istunnossa, käytti ensimmäisen puheenvuoron ulkoasiainvaliokunnan puheenjohtaja Väinö Voionmaa. Hän muistutti siitä, että Suomen kohtalo oli suurvaltapolitiikan seurauksena nyt taas käännekohdassa. Rauhansopimuksen merkitystä tulevaisuudelle ei voinut vielä arvioida. Suuret menetykset aiheuttivat tuskaa. Mutta sittenkin: ”Niin paljon kuin nyt menetämme, meille on kuitenkin jäänyt se, mikä maallemme on kaikkia menetettyjä alueita tärkeämpää ja arvokkaampaa: maamme itsenäisyys ja kansamme vapaus.”

Voionmaa korosti myös voimakkaasti, ettei taistelu ollut suinkaan ollut turhaa, eivätkä ”nuoret pelottomat sotilaamme” olleet turhaan vertaan vuodattaneet talvisille hangille. Ei, sillä he olivat ”voitokkaasti taistelleet häviämättömien arvojen puolesta”, ja heidän isänmaansa maine oli kiirinyt ”kaikkialle sivistyneisiin maihin ja vapaitten kansojen keskuuteen”. Hyvin mielenkiintoisella tavalla Voionmaa nosti esiin aivan uuden näkökulman: hän sanoi kaatuneitten hautakumpujen olevan tulevaisuudessa ”kansamme sisäisen sovituksen ainaisia pyhiinvaelluspaikkoja”. Hän näki, että ”nämä nuoret puhdasmieliset vainajamme” sekä heidän kotiseuduilleen ”sotakunnian kukittamin lipuin palaavat mainehikkaat asetoverinsa” tulisivat yhdessä virittämään koko kansaan luottamusta tulevaisuuteen, itsenäisyyteen ja maan vapauteen.

Valiokunnan puheenjohtaja Väinö Voionmaa mainitsi puheenvuoronsa lopuksi, että valiokunta puolsi yksimielisesti sopimuksen hyväksymistä ja samoin sen teki ”erimielisyydettä” sosialidemokraattinen eduskuntaryhmä. Kun välirauhansopimuksen hyväksymisestä sitten äänestettiin kansanedustajien puheiden jälkeen, oli äänestystulos: 145 jaa, 3 ei, 9 tyhjää, 42 poissa. Ratkaisu ei kaikkien sotatapahtumien jälkeen, puolustustaistelun äärimmäisellä hetkelläkään tullut yksimielisesti.³³

Talvisota ponnistuksineen ja uhrauksineen koski useimpia suomalaisia perheitä ja sukuja. Kaatuneita, pommituksissa ja muuten henkensä menettäneitä oli yli 26 000, ja paljon enemmän jäi sodan seurauksena sotainvalidiksi. Sotavangiksi jäi lähes tuhat, joista useimmat pääsivät palaamaan kotimaahansa. Vastustajan menetykset olivat ainakin kuusinkertaiset.³⁴

³¹ Huuhka 1990 s 306–309.

³² Lainaukset Railon em. haast.

³³ Voionmaan puheenvuoro ks. Salaiset keskustelut. Eduskunnan suljettujen istuntojen pöytäkirjat 1939–1944. Koonnut ja huomautuksin julkaissut Atos Wirtanen. Lahti 1967, s 47–48, lainaukset s 48, muut puheenvuorot s 48–72. – Luterilaisen kirkon korkein johto ehdotti huhtikuun puolivälissä piispainkokouksessa, että sodassa kaatuneiden sankarivainajien muistoksi järjestettäisiin suru- ja muistojumalanpalveluksia (Talvisodan pikkujättiläinen s 826, Riitta Lentilä, Antti Juutilainen).

³⁴ Ks. esim. Talvisodan pikkujättiläinen s 816–828 (Riitta Lentilä, Antti Juutilainen); kuntakohtaiset menetykset ks. Metsälä s 155–157; vrt. Varjo Suomen yllä s 215–216, jossa suomalaiskaatuneiden määräksi

Sivistysliittokaan ei jäänyt ilman menetyksiä. Opintokerholaisista kaatui liittoon saapuneiden, varmaankin puutteellisten tietojen mukaan talvisodassa 55. Heistä oli kahdeksan opinto-ohjaajaa, kuusi kerhon puheenjohtajaa, kaksi sihteeriä sekä kolme muuta toimihenkilöä. Lisäksi yksi kerholainen sai surmansa ilmapommituksessa. Muutamien kerhojen toimintatilat ja arkistot kärsivät vahinkoja pommituksissa.³⁵

Rauhansopimuksen ehdot alueluovutuksineen olivat raskaat. Evakkoon joutuneelle noin 400 000 hengen suuruiselle siirtoväelle oli nopeasti löydettävä uudet asuinsijat. Luovutetun Karjalan alueen työväenliikkeestä tuli korostetusti siirtoväen asioiden ajaja. Kun Karjalan liitto perustettiin siirtoväen etujärjestöksi huhtikuussa 1940 Helsingin kaupunginvaltuuston istuntosalissa, oli paikalla monien kuntien edustajina sosialidemokraattisia kunnallispoliitikkoja. Myös useat kotiseutunsa menettäneet sos. dem. järjestöt olivat tilaisuudessa edustettuna.³⁶

Kaatuneita oli paljon, ja suurta surua oli kymmenissä tuhansissa kodeissa. Muitakin menetyksiä oli runsaasti, asuinrakennuksia ja teollisuuslaitoksia oli tuhoutunut viholliskoneiden pommituksissa kotirintamalla. Siinä tunteiden kuohussa eivät monet huomanneet sitä kaikkein tärkeintä, jonka esimerkiksi Väinö Voionmaa toi esiin eduskuntakeskustelussa: maa ei ollut antautunut eikä sitä ollut miehitetty. Itsenäisyys oli kyetty turvaamaan, vaikkakin vaikeimman kautta.

Kolmen Baltian maan tilanne oli sen sijaan aivan toinen. Ne olivat sallineet edellisenä syksynä 1939 neuvostojoukkojen muodostaa sotilastukikohtia alueilleen. Huhtikuussa 1940 Saksa valtasi Tanskan ja Norjan. Kun se hyökkäsi toukokuun alkupäivinä lännen suuntaan, edeten kesäkuussa Pariisiin saakka, ryhtyi Neuvostoliitto omiin varotoimiinsa. Kesäkuun puolivälissä saivat Viro, Latvia ja Liettua saman uhkavaatimuksen: puna-armeijalle tuli taata mahdollisuus päästä näihin maihin ja niihin oli muodostettava neuvostomieliset hallitukset. Nopeasti, vastarintaa kohtaamatta neuvostosotilaat etenivät kaikissa kolmessa tukikohdistaan ja ottivat maat tukevaan otteeseensa. Pian vaihtuivat hallitukset, ja kesän kuluessa kolmesta maasta tuli näytösluontoisin päätöksiin neuvostotasavaltoja.³⁷

Suomessa kansallista eheyttä pyrittiin rauhanteon jälkeen jatkamaan muun muassa arvokkain muistotilaisuuksin, asevelitapaamisin, haavoittuneita, sotaleskiä sekä sotaorpoja avustamalla, osin hyvinkin määrätietoisin toimin ja ymmärrettävästi myös edelleen jatkuneen tiukan sensuurin avulla.

mainitaan ”vähintään 85 000”, arvioijana Leningradin sotilaspiiri.

³⁵ Työläisopiskelija 2/1941; Eero Ojasen mukaan (s 46) kaikkien Valistusjärjestöjen opintotoimikunnan alaisten järjestöjen miespuolisista opintokerholaisista noin kaksi kolmasosaa joutui talvisodan aikana asepalvelukseen ja heistä kaatui noin 600. Se oli noin 5–6 prosenttia kerholaisten määrästä.

³⁶ Soikkanen 1970 s 445–448.

³⁷ Zetterberg 2017 s 260–267; Kaikilla rintamilla s 68–69, 72–73. – Paljastavan, todellisiin tapahtumiin pohjautuvan, teräväsanaisen kuvauksen tarjosi jo vuonna 1941 Valtioneuvoston tiedotuskeskuksen julkaisema Nauticus: Totuus Virosta, Latviasta ja Liettuasta (3.p. Helsinki: WSOY 2008); nimimerkin takana oli tiedotustehtäviin kutsuttu kirjailija Mika Waltari.

Marsalkka Mannerheimin vapunpäivänä antamasta erityisestä käskystä ei nyt järjestettykään valkoisten hellimää toukokuista vapaussodan päättymisen päivän muistoparaatia, vaan tuota päivää seurannut sunnuntai päätettiin muodostaa yhteiseksi kaatuneitten muistopäiväksi. Muistamisen kohteiksi tulivat nyt ensi kerran myös punaiset, kuten sanottiin ”vakaumuksensa puolesta kaatuneet”.

Esimerkiksi Helsingin pohjoispuolella suurella Malmin hautausmaalla, punaisten yhteishaudalla oli ensimmäisenä kaatuneitten muistopäivänä, sunnuntaina 19.5.1940 asepuolueisten Helsingin sos.dem. kunnallisjärjestön edustajien, reserviläisten muodostama kunniavartio. Puheen piti kansanedustaja Alekski Lehtonen. *Suomen Sosialidemokraatin* entinen toimittaja Yrjö Räisänen, TSL:n pitkäaikainen varapuheenjohtaja, puhui puolestaan laskiessaan kunnallisjärjestön seppelleen. Lisäksi haudalle laskettiin sosialidemokraattisen puolueen, SAK:n ja Helsingin ammatillisen paikallisjärjestön seppeleet.³⁸

Kaatuneitten muistopäiväksi vakiintui toukokuun kolmas sunnuntai. Muitakin muutoksia seurasi. Seuranneina välirauhan kuukausina saatiin myös maan eri puolilla aikaan 13 uutta muistomerkkiä vuoden 1918 kaatuneille ja teloitetuille punaisille. Se oli kuitenkin edelleen sangen pientä satojen valkoisten muistomerkkien rinnalla.

Suuren taistelun kokeneella Tampereella voitiin kookas muistomerkki punaisille uhreille pystyttää välirauhan keväällä 1941 Kalevankankaan hautausmaalle. Esimerkiksi Helsingissä muodostettu SAK-vetoinen hautamuistomerkkitoimikunta ryhtyi hankkimaan varoja Malmin suurelle hautausmaalle tehtävää muistomerkkiä varten. Hanke kohtasi kevättalvella 1941 odottamatonta vastustusta, kun muutamat jyrkemmin vasemmistolaisia näkemyksiä edustaneet ammattiosastot pitivät ajankohtaa vääränä. Vasta myöhemmin olisi niiden mukaan ollut tulossa aika, jolloin voitaisiin lähestyä aatetoverien hautoja ”pystyssä päin”. Muistomerkki kuitenkin toteutettiin, mutta suunnitelma venyi muutamalla vuodella, ja se valmistui vasta maaliskuussa 1944. Paljastuspuheen piti silloin TSL:n varapuheenjohtaja Yrjö Kallinen.³⁹

Talvisota synnytti luonnollisesti monilla paikkakunnilla omat muistomerkkinsä. Poikkeuksellisen suurta huomiota herätti lokakuussa 1940 Helsingin Kalliossa, Hämeentien varrella paljastettu Ässärykmentin eli Jalkaväkirykmentti 11:n muistomerkki. Ässän miehistö, varsinkin I ja II pataljoonassa, koostui talvisodassa pääosin Helsingin työläiskaupunginosien nuorista miehistä,

³⁸ Soikkanen 1987 s 135 (kuvateksti); Tuomisto 1977 s 69, 71 (kuvatekstit, sivulla 69 päivämäärässä kirjoitusvirhe). – Huolimatta ”Mannerheimin siunauksesta” uudelle, yhteiselle muistopäivälle eivät muutamat vapaussodan rintamamiesten paikalliset osastot uudesta innostuneet, vaan muistivat jatkossa sitkeästi niin tammisunnuntaita kuin vapaussodan päättymispäivää tavanomaisin juhlallisuuksin (Hentilä 2018a s 210, myös lainaus).

³⁹ Hentilä 2018a s 210–211; Kanerva s 326–327; Tuomisto 1977 s 68; Suonoja 2019 s 150; eri paikkakuntien osalta ks. Ennen ja jälkeen 1918. Pori 1972 s 166–174.

stadin kundeista.⁴⁰ Rykmentin kotiutuneiden pariin muodostettiin kesäkuussa aseveliyhdistys. Muistomerkin, harmaan kivisen obeliskin paljastaminen oli tarkoituksella huomattava tapahtuma, myös symbolisesti, sillä itse marsalkka Mannerheim osallistui tilaisuuteen. Hän ylitti samalla näytävästi sen perinteisen henkisen, aatepohjaisen rajan, minkä Pitkäsilta pääkaupungissa muodosti. Siitä alkaen rykmentti kokoontui vuosipäivien tilaisuuksiinsa Helsingin työväentalolla.⁴¹

Yksi menetys koski myöhemmin suoraan maan poliittista johtoa. Talvisodan voimakkaat henkiset rasitukset koituivat sairastuneen tasavallan presidentti Kyösti Kallion kohtaloksi. Heikentyneen terveydentilan takia hän joutui eroamaan virastaan, ja joulukuussa 1940 eduskunta valitsi tilalle, neljän vuoden jäljellä olleelle kaudelle pääministeri Risto Rytin. Valintapäivänä presidentti Kalliota saatettiin arvokkaasti Helsingin rautatieasemalla junaan kohti kotipitäjäänsä Nivalaa, kun hän sydänkohtauksen saaneena tuupertui saattajan, marsalkka Mannerheimin käsivarsille. Tapahtuma kosketti ja järkytti suomalaisia laajasti.⁴²

Asevelihenkeä

Ankarien rintamataistelujen edellyttämä yhtenäinen toiminta, keskinäinen riippuvuus, alituinen kuolemanpelko sekä juoksuhaudoissa ja korsujen ahtaudessa jaetut yhteiset kokemukset rakensivat yhteenkuuluvuutta, asevelihenkeä.⁴³ Punikkien ja lahtarien pojat, jos näitä ilmaisia voisi tässä kerran käyttää, puolustautuivat yhteistä ylivoimaista vihollista vastaan. Sodan kiivaus ja samalla lyhyys olivat omiaan lujittamaan yhteisten äärimmäisten kokemusten muistoa.

Talvisota kaikkine vaikeuksineen ja kärsimyksineenkin oli kansakuntaa yhdistävä kokemus, päinvastoin kuin sisällissota oli ollut jyrkästi kahtia jakanut.⁴⁴ Siten oli ymmärrettävää, että talvisodan sotureille ja vammautuneille muodostettiin heitä auttamaan uusia järjestöjä, joskaan aivan kitkattomasti se ei tapahtunut.

Elokuun puolimaissa 1940 muodostettiin talvisodan haavoittuneille ja vammautuneille yhteinen Sotainvalidien veljesliitto.⁴⁵ Jo elokuun alussa perustettiin toinen, sotavuosina vieläkin

⁴⁰ Perimätieto kertoo, että Ässärykmentin lähtö olisi tapahtunut YH:n alkaessa junakuljetuksella perjantaina 13.10.1939 Helsingistä Harjun ruumishuoneen seisakkeelta, ja puolustusasemiin päädyttiin sitten Karjalan kannaksella Kuolemajärvelle, Hatjalahden alueelle. Sen verran voi perimätietoa tarkentaa, että pitkän junan lähtö tapahtui vasta 18.10.

⁴¹ Ks. Harinen, Lindgren, Nordberg eri kohdin, esim. s 81–91, 287–298, 307–310. – Ässän perinneyhdistys on jatkanut tapaamisten käytäntöä työväentalolla edelleen.

⁴² Ks. Suomen historian pikkujättiläinen s 664 (Salokangas), 713 (Laine).

⁴³ Veikko Helle on muistelmissaan kertonut havainnollisesti rintamaelämästä, ”kirjaimellisestikin kylki kyljessä” niin taistelupoterossa kuin korsussakin, sekä talvisodan hengestä ja tästä luonnollisella tavalla seuranneesta asevelihengestä (Helle 1981 s 140–145).

⁴⁴ Muistettakoon samalla, että hyvin vaikeata oli henkisesti niillä, joiden läheisten rintamakohtalo jäi epäselväksi ja tuntemattomaksi. Toisella tavalla ongelmallinen oli myös yksittäisten loikkareiksi tai vakoilijoiksi tunnistettujen sotilaiden omaisten tilanne (ks. esim. Ylönen-Peltonen s 156–158, 168)

⁴⁵ Tuomas Hoppu: Sotainvalidit edellä käyden - vammoista huolimatta. Sotainvalidien Veljesliitto 1940–

merkittävämmäksi muodostunut aseelliseen puolustustaisteluun osallistuneiden järjestö, Suomen aseveljien liitto. Pian talvisodan rauhanteon jälkeen oli syntynyt useita joukko-osastopohjaisia aseveliyhdistyksiä, ja yhteistä liittoa ryhdyttiin suunnittelemaan. Sen rungoksi sosialidemokraatit eivät missään tapauksessa halunneet Vapaussodan rintamamiesten liittoa, vaan uusi aloitti tiensä aivan alusta. Aseveliliitto laajeni nopeasti maanlaajuiseksi, suunnilleen SAK:n tapaisen järjestörakenteen mukaisesti.⁴⁶

Sodassa vammautuneiden rintamamiesten hoito- ja kuntoutustavoitteita ajaneen Veljesliiton jäsenmäärä kohosi vuoden 1940 kuluessa 5500:een.⁴⁷ Sen sijaan laajapohjaisemmassa Aseveliliitossa oli tuolloin jo 83 000 jäsentä ja muutamaa vuotta myöhemmin yli 160 000. Toinenkin ero pienen ja suuren välillä oli: nuoret taisteluissa karaistuneet sosialidemokraatit olivat hyvin vahvasti edustettuina Aseveliliiton johdossa. Nimekkäitä sosialidemokraatteja ei Veljesliiton keulilla aluksi niinkään näkynyt, jäseniä ja kannattajia kyllä mukana oli.

Jo Aseveliliiton valmisteluissa oli tärkeää roolia esittänyt tiedotustehtävissä toiminut reservin kapteeniksi ja sittemmin majuriksi ylennyt 32-vuotias Kalle Lehmus⁴⁸, joka oli hankkinut yhteiskunnallista kokemusta ja kannuksensa sanomalehdentoimittajana sekä sosialidemokraattisen puolueen järjestösihteerinä. Myös TSL oli tullut hänelle luottamus henkilönä tutuksi. Hän oli talvisodan ajan toiminut puolueensa ja päämajan välisenä linkkinä – ja jatkoi edelleen siinä tehtävässä.

Aseveljien ensimmäisen liittotoimikunnan valinnassa tasapainoiltiin tarkoituksella. Yhdeksi varapuheenjohtajaksi valittiin SAK:n sihteeri, 31-vuotias reservin korpraali Jorma Tuominen, sittemmin kansanedustajana, kauppalan- ja kaupunginjohtajana sekä maaherranakin tunnettu. Liittohallituksen sosialidemokraatteja olivat muun muassa TSL:n opintokerhotoiminnan kouluma 28-vuotias puuseppä, reservin alikersantti Veikko Helle, edellä mainittu Kalle Lehmus ja TUL:n järjestö-, sittemmin pääsihteeri, 23-vuotias reservin kapteeni Väinö Leskinen. Hän oli Ässärykmentin miehiä, mestariuimarinkin tunnettu. Varajäsenenä olivat muun muassa sihteeri, 27-vuotias reservin sotilasvirkamies Erkki Lindfors ja Metallityöväen liiton toimitsija, 35-vuotias

2015. Helsinki: Sotainvalidien Veljesliitto 2015 (Hoppu 2015), s 50–56. – Ensimmäinen puheenjohtaja oli eversti Matti Tiiainen.

⁴⁶ Kulha s 37, 50–63; ks. myös Soikkanen 1987 s 150. – Puheenjohtajana toimi kenraalimajuri Paavo Talvela.

⁴⁷ Sotilaiden psyykkisten vammojen hoitoon ei pitkään aikaan ollut riittävää ammatillista osaamista, kuten uudempi tutkimus on tuonut esiin, ks. Ville Kivimäki: Murtuneet mielet. Taistelu suomalaissotilaiden hermoista 1939–1945. Helsinki: WSOY 2013, esim. talvisodan osalta s 21–46, jatkosodasta s 49–144. Kivimäen mukaan sotavuosina psykiatriseen hoitoon joutuneiden suomalaissotilaiden määrä vastasi ehkä viittä jalkaväkirykmenttiä eli lähes 20 000 miestä (s 393).

⁴⁸ Muistelmissaan Talvela kertoi kuulleensa ensi kerran tällaisen liiton aikaansaamisen ja sodassa syntyneen yhteishengen ylläpitämisen tarpeesta juuri Lehmukselta, joka puolestaan sanoi ajatuksen taustalla olleen joukon ”sosialidemokraattien nuorempaa johtajapolvea” (Paavo Talvela: Sotilaan muistelmat 1. Helsinki: WSOY 1976, s 229–230, lainaus s 230; ks. myös Kulha s 57). – Reino Toivio kiinnitti kirjoittajan huomion Talvelan muistelmiin.

reservin sotamies Yrjö Rantala, sittemmin liiton puheenjohtaja. Sosialidemokraatteja oli muissakin Aseveliliiton tehtävissä.⁴⁹

Lyhyesti ilmaisten Aseveliliiton tehtäviin kuului alusta aivan toiminnan loppuun saakka monipuolista huoltotoimintaa aseveljiä, entisiä rintamasotilaita ja heidän perheitään auttaen. Opintoihin kannustettiin, työn pariin autettiin. Talkootöitä organisoitiin, kokonaisia asevelikyliä kohosi uusia asuntoja tarjoten.⁵⁰

Kolikon toisella, ehkä tässä voisi varovasti sanoa nurjalla puolella oli talvisodan aikana syntyneen asevelihengen ja kansallisen yhtenäisyyden vaaliminen, laajemmin ilmaisten mielialoihin vaikuttaminen, henkinen maanpuolustus, jonka tarve nousi vaativana esiin yksituumaisuuden rakoillessa. Siihen sisältyi niin sopivan tehokasta mielipidevaikuttamista kuin mielialojen kuulosteluakin kaikessa hiljaisuudessa. Tähän keskittyi erityisesti liiton parissa muodostettu Suomen aseveljien työjärjestö. Seuraavan sodan aikana se siirtyi Valtion tiedotuslaitoksen alaisuuteen.⁵¹

Yhtenäisyys koetuksella

Aseveliliitto oli ilmaus yhteistyön voimasta ja tarpeesta,⁵² mutta samalla se myös kuvasti yhteiskunnallisten ristiriitojen uutta ilmenemistä, hyvin pian talvisodan soturien kotiin palaamisen jälkeen. Varsinaista vauhtia Aseveljien Liiton perustamiseen antoivat Hannu Soikkasen mukaan erityisesti työläisrintamamiesyhdistykset, joita nousi keskikesällä 1940 esiin laitavasemmistolaisten, kommunistista puoluetta lähellä olleiden toimesta Tampereella, Turussa ja Helsingissä.⁵³ Niiden toiminnan henki tarkoitti hyvin paljon muuta kuin maanpuolustushenkistä veljeilyä sotakuukausien asetoverien tai tuttujen suojeluskuntalaisten kanssa. Asevelihenki puhutteli puolestaan vahvasti nuorempia karjalaisen siirtoväen miehiä.⁵⁴ Kaukana asenteiden kirjon toisella laidalla olivat sitten jähmeimmät vanhat vapaussoturit omine organisaatioineen. Saksalaiseen natsiaatteeseen tai

⁴⁹ Kulha s 255; ks. myös Hentilä 2018a s 211–213; Soikkanen 1987 s 194; Hoppu 2015 s 69–70. – Seppo Hentilä on kiinnittänyt huomionsa pieneen yksityiskohtaan: TUL:n päättävissä elimissä ei otettu virallista kantaa Aseveliliittoon, mutta SAK:n työvaliokunnassa päätettiin, että Jorma Tuominen voi yksityishenkilönä osallistua liiton johtotehtäviin (Hentilä 1982 s 492).

⁵⁰ Ks. esim. Ässärykmentin aseveljien tekemästä huoltotyöstä Erkki Nordberg: *Ässät jyllää! Stadin kundit jatkosodassa*. Toim. Jarmo Nieminen. Helsinki 2019 (Nordberg 2019) s 15–17.

⁵¹ Ks. esim. Kulha s 148–192, 199–216. – Veikko Helle korosti muistelmissaan, ettei Aseveliliitto ollut sotilasjärjestö eikä myöskään suojeluskuntien jatke. Suojeluskuntaan hän ei koskaan halunnut kuulua (Helle 1981 s 145–147).

⁵² Esim. Lapuan aseveliyhdistys perustettiin tarkoituksella samassa työväentalon salissa, jossa vuosikymmen aiemmin lapualaiset olivat repineet vasemmistolaisten haastejuhlaan osallistuneiden nuorten punaisia paitoja (Kulha s 89).

⁵³ Soikkanen 1987 s 185 (kuvateksti); ks. myös Kulha s 48, 59; Hentilä 2018a s 212; Heikki Mikko Viitala: *Rauhanoppositio. Tutkimus poliittisesta oppositiosta Suomessa vuosina 1940–1944*. Helsinki: Kansankulttuuri 1969 (Viitala 1969), s 31–32.

⁵⁴ Soikkanen 1970 s 449.

italialaiseen fasismiin ihastuneet, joskus hyvinkin äänekkäät äärioikeistolaiset pienryhmät olivat vielä oma lukunsa, mutta nekin on kokonaiskuvassa muistettava.⁵⁵

Unohtaa ei sovi myöskään laajemmalla taustalta sotatapahtumia aivan Suomen tuntumassa Tanskassa ja Norjassa, Baltian muutoksia, Neuvostoliiton harjoittamaa painostusta, Saksan vähin erin virinnetä yhteydenottoja. Kaikki ne vaikuttivat jännitteitä sekä suorastaan pelkoja lisäävällä tavalla suomalaisiin mielialoihin. On todettu, että välirauhan jännittävien kuukausien kuluessa lähes kaikki Suomen lähialueen pienet valtiot ”katosivat kartalta joko Neuvostoliiton tai Saksan kitaan”.⁵⁶

Saksalaismielisyys sai vähitellen hieman laajempaa jalansijaa, pienistä ryhmistä ja korkeakulttuurin yhteistyöstä julkisen vallan toimintaan, vaikka maa ei kokonaisuudessaan natsihenkiseksi muuttunutkaan. Markku Jokisipilä ja Janne Könönen ovat todenneet ajanjaksosta syksystä 1940 keväeseen 1941, että siitä muodostui ”todellinen suomalais-saksalaisten vierailujen ja vastavierailujen huippusesonki”. Tällaista lisääntyvää innostusta eivät juuri kyenneet tasapainottamaan lähinnä sosialidemokraattisen lehdistön happamat ja piikikkäät mielipiteet natsilaisuudesta ja totalitaarisen Saksan sotilaallisesta laajenemisesta.⁵⁷

Ulkomaankauppa ajautui sota käyvässä Euroopassa luonnollisesti vaikeuksiin, ja Suomen ainoana kauppasatamana ulkomaille toimi Petsamossa Liinahamari. Kun Suomi suostui elokuussa 1940 saksalaisjoukkojen läpikulkuun Norjaan, se merkitsi vääjäämättä pientä askelta siihen ainoaan suuntaan, joka poliittisen ja sotilaallisen johdon mielestä näytti uhkien keskellä mahdolliselta. Näin tehtiin varsinkin, kun saatiin ensimmäiset pienet vihjeet natsi-Saksan muuttuvista asenteista liittolaiskumppaninsa Neuvostoliiton suuntaan. Vasta paljon myöhemmin tuli tietoon, ettei Saksa marraskuussa 1940 enää antanutkaan Neuvostoliitolle sen toivomia vapaita käsiä Suomen suhteen, huolimatta sovitusta etupiiriasta.⁵⁸

Ruotsille vastaavanlainen saksalaisten lomalaisten tai muiden yksikköjen läpikulku ei merkinnyt samaa, joskin ratkaisun teko kesäkuussa 1940 oli hyvin vaikeaa Per-Albin Hanssonin sosialidemokraattiselle hallitukselle. Maa myös myi jatkuvasti Saksalle rautamalmia.⁵⁹

⁵⁵ Ks. esim. Silvennoinen, Tikka, Roselius s 325–355.

⁵⁶ Jatkosodan pikkujättiläinen. Toim. Jari Leskinen, Antti Juutilainen. Helsinki: WSOY 2005, s 12 (Jari Leskinen, myös lainaus).

⁵⁷ Jokisipilä, Könönen s 258–264, lainaus s 261.

⁵⁸ Ks. esim. Tasavallan vuodet s 129 (Jaakko Paavolainen); Jatkosodan pikkujättiläinen s 16–20 (Marti Häikiö); Rentola 2002 s 77–78; ks. myös Varjo Suomen yllä s 254–255, jossa Saksan Moskovan suurlähetystö korosti ulkoministeri V. Molotoville kauttakulun olevan ”puhtaasti sotilastekninen kuljetusasia”.

⁵⁹ Ks. esim. Olsson, Ekdahl s 94; Soikkanen 1987 s 207–208. – Pääministeri Hansson tuskaili päiväkirjassaan 19.6.1940 vaikeaa ratkaisua, mutta ei nähnyt tilanteessa muutakaan keinoa kuin vastata Saksalle kauttakulusta myöntävästi. Esim. ulkoasiainvaliokunnan Östen Undén ja Rickard Sandler sekä valtiovarainministeri Ernst Wigforss (kaikki sd) kannattivat toisenlaista ratkaisua. Kauttakulku jatkui vuoteen 1943 (Sveriges sak är vår. Svensk utrikespolitik 1939–45 i dokument. Red. av Krister Wahlbäck, Göran Boberg. 2 uppl. Stockholm: Prisma 1967 s 111–128).

Huomattakoon vielä, että samanaikainen neuvostojoukkojen kauttakulku Hangon vuokra-alueelle oli valtiovallalle taiten hoidettava asia. Idealismiin taipuvaisen Väinö Voionmaan mielestä Saksan ja Neuvostoliiton kauttakulkusopimukset tavallaan tasapainottivat tilannetta. Ilmeisesti hänen arvioonsa vaikutti se, ettei hän ollut aivan kaikesta salaisesti sovitusta tai sovittavasta tietoinen.

Vanhat, sotakuukausien ajaksi sivuun painetut yhteiskunnalliset, taloudelliset ja poliittiset ristiriidat nousivat loppukeväästä 1940 alkaen nopeasti esiin. Työväenliikkeessä alkoi avoin ja kiihkeä väittely suhtautumisesta noudatettuun sotapolitiikkaan. Muutamat muistivat nyt, että syksyllä 1939 keskusteluissa oli ollut esillä sekin vaihtoehto, että Suomessa olisi Baltian maiden tavoin mukauduttu Neuvostoliiton vaatimuksiin, ja ehkäpä sotaa, sen tuhoja, kaatuneita ja haavoittuneita ei olisi tullutkaan. Sotapolitiikka oli sen kannan mukaan siis ollut väärin. Ja nyt olisi samaten väärin jatkaa sota-ajan poikkeusmääräyksiä ja kansalaisvapauksien rajoittamista. Pikemminkin olisi asennoiduttava myönteisesti Neuvostoliittoon, ehkä siten taattaisiin rauhantilan jatkuminen. Niin tehtiin Baltian maissakin.

Rivit hajosivat jonkin verran myös SDP:n jäsenistössä, joka oli ollut Väinö Tannerin johdolla ja käytännössä koko kansanliikkeen voimalla tukemassa maan sotaponnisteluja. Muutamat niistä, jotka olivat 1930-luvulla olleet jollakin tavalla vastahangassa Kaarlo Harvalan johtaman puolueen yleislinjaan nähden, siihen, jota selkeimmin ilmensi juuri Tanner, siirtyivät nyt yhä avoimemmin äänekkääseen oppositioon, valtiolaiivan poliittisen linjan muutosta vaatiin. Muutamat epäröivät ja jäivät odottelemaan tuulen voimistumista joltakin suunnalta, voisi ehkä arvioida.

Kesän 1939 eduskuntavaaleissa SDP oli saanut kaikkiaan 85 paikkaa. Puolueen sisäisen opposition johdossa oli entisen puoluesihteerin K. H. Wiikin ympärille kokoontunut vasemmistolaisuuttaan tai marxilaisuutta korostaneiden sosialidemokraattisten kansanedustajien pieni ryhmä, kuutoset, kuten sanottiin. Siihen kuuluivat myös TSL:n perustajien joukossa ollut pitkäaikainen varapuheenjohtaja Yrjö Räisänen ja liiton toimikunnan jäsen Mikko Ampuja. Ryhmittymä perusti loppukeväällä 1940 oman sanomalehden *Vapaan Sanan*,⁶⁰ jonka levikki kasvoi puolueen pää-äänenkannattajaa *Suomen Sosialidemokraattia* suuremmaksi. Uuden lehden sapeksissa kirjoituksissa oli usein kohteena Väinö Tanner, jopa talvisodan puhkeamisen aiheuttajana, aivan samoin kuin neuvostoviestimissä esitettiin. Lehden oli monesti varsin vaikea löytää painamiseen tarvittavaa kirjapainoa.⁶¹

Välirauhan kuukausina kasvoi kahden naapurimaan yhteistyötä halunnut Suomen ja Neuvostoliiton rauhan ja ystävyyden seura (tunnettiin myöhemmin lyhenteellä SNS-1) suoranaiseksi

⁶⁰ Jo syksyllä 1939 Yrjö Räisänen oli ollut kiinnostunut aloittamaan oppositiohenkisen sanomalehden. Ainakin näin kertoivat Mauri Ryömä ja Cay Sundström Tukholmassa kommunistisen puolueen edustajille. Tapaamisen keskusteluista lähti sitten 9.12.1939 Kominternille ruotsinkielinen raportti, joka on paljon myöhemmin tullut esiin (ks. ”Kallis toveri Stalin” s 411–412).

⁶¹ Työväenliikkeen ristivedosta ks. esim. Soikkanen 1987 s 176–196; Suomen työväenliikkeen historia s 232–235. – Räisäsen oppositioasenne oli toisenlainen, henkilökohtaisempi ja samalla ongelmallisemmin selitettävissä kuin esim. Wiikin (Soikkanen 1987 s 310, kuvateksti).

joukkoliikkeeksi.⁶² Se perustettiin *Soihtu*-lehden toimituksen tiloissa Helsingin Hakaniemessä toukokuussa 1940, ja sen jäsenmäärä ylitti lopulta jopa SDP:n jäsenmäärän. Mauri Ryömän johtama seura oli käytännössä vasemmistopuolueen kaltainen ja osallistui osuusliike Elannon vaaleihinkin. Pitkän nimensä mukaisesti se painotti toiminnassaan naapurimaiden keskinäisten ystävyyssuhteiden rakentamista. Oli ymmärrettävää, että sen kannanilmaisujen taustalla arveltiin useinkin olevan vahvaa ja ohjailevaa neuvostonäkökohtien vaikutusta. Seura saikin tukea neuvostolähetystöstä.

Järjestön perustajina oli pääasiassa maan alla toimineita kommunisteja ja vasemmistososialisteja, joille nyt, aivan uudessa tilanteessa, avautui jonkin verran toiminnan mahdollisuutta. Mukana oli myös eri lähtökohdista toimineita porvarillisia henkilöitä, työväenliikkeen vasemmistolaisia kannattajia, idealistisia rauhan asian ajajia ja muun muassa monia kulttuurielämän vaikuttajia.⁶³

Ystävyyssseuran oli vaikeaa saada kokoontumistiloja tilaisuuksilleen. Esimerkiksi kesäkuussa 1940 se tiedusteli vuokratiloja Helsingin työväentalolta, joka oli myös TSL:n kotipaikka. HTY:n johtokunta pahoitteli, ettei tilanpuutteen takia ollut löydettävissä uudelle järjestölle tilaa. Muutamissa ammattiosastoissa paheksuttiin päätöstä, etenkin kun Ässän aseveliyhdistykselle kokoustilaa löytyi aina tarvittaessa.⁶⁴

Oppositiovoimat vastustivat painokkaasti maan hallituksen ajamaa, edelleen jatkunutta yhdenmu-kaistamisen politiikkaa ja halusivat läheisempää yhteistyötä Neuvostoliiton kanssa sodanuhkan välttämiseksi. Julkisuudessa yhdistettiin herkästi Wiikin ympärille kerääntynyt ryhmittymä ja SNS-1-seura, vaikka ne olivat kaksi erilaista oppositioryhmää, ja niillä oli myös toisistaan poikkeavia näkemyksiä. Wiik itsekin korosti eroja.

Sosialidemokraattisen liikkeen jäsenkunnan vakaa enemmistö oli hallituksen linjan tukena, puhumattakaan muiden hallituspuolueiden kannattajista. TSL:n puheenjohtaja, kansanedustaja Väinö Voionmaa kuului niihin sosialidemokraatteihin, jotka pyrkivät neuvottelemalla ja sovittelemalla estämään Wiikin oppositioryhmän esiintulon myötä puoluetta uhanneen avoimen ja repivän hajaannuksen. Hän sijoittui varovaisena ja periaatteiltaan uskollisena tavallaan linjojen väliin. Voionmaan on luonnehdittu kuuluneen ”puolueuskolliseen vähemmistöoppositioon”. Hänen asenteitaan kuvasti sekin, että juuri hän nosti esiin ystävänsä J. K. Paasikiven nimen haettaessa uutta Suomen lähettilästä Moskovaan.⁶⁵

⁶² Varsinkin karjalaisen siirtoväen keskuudessa sen kannatus jäi vähäiseksi (Soikkanen 1970 s 449).

⁶³ Kaisa Kinnunen s 35–62; ks. myös esim. Soikkanen 1987 s 158–176; Kalemaa 2020 s 282–298; Sallamaa s 179–186; Rentola 2002 s 76; ”Kallis toveri Salin” s 438–440; Rinne 2006 s 122–123; Viitala 1969 s 10–33. – Kimmo Rentola ilmaisee ystävyyssseuran luonteen suorasukaisesti: se oli itse asiassa uusi vasemmistopuolue, jonka ”nerokkuus oli juuri siinä, että se oli muodoltaan ja nimeltään ystävyyssseura” (1994 s 218, ks. myös esim. s 229–230, 236–253, 263–266, 287–291).

⁶⁴ Tuomisto 1984a s 375–376.

⁶⁵ Halila s 309–311; Väinö Voionmaa: Kuriiripostia 1941–1946. Helsinki: Tammi 1971 (Voionmaa 1971), kustantajan alkusanat s 5–6, myös lainaus. – Huhtikuun 1940 alussa Paasikivi ja Voionmaa olivat Moskovassa neuvottelemassa mm. rauhansopimuksen yksityiskohdista, ja keskustelivat keskenään sodan tuhoista ja myös

Äänestys TSL:n edustajistossa

Vaihtoehdot olivat kuitenkin vähissä myös Sivistysliitossa kansallisen yhteenkuuluvuuden ja yhdenmukaistamisen paineessa. Edustajiston kokous toukokuun lopulla 1940 Helsingin työväentalolla oli hyvin oireellinen siitä mitä oli tulossa. Kun kokous pidettiin niinkin nopeasti sotakuukausien jälkeen, haluttiin ilmeisesti päästä palamaan mahdollisimman nopeasti normaaleihin järjestötoiminnan uomiin ja opintotyöhön. Sellainen rauhoittaisi ja lisäisi järjestöväen uskoa tulevaisuuteen. Vain puolisen vuotta aikaisemmin oli juhlistettu liiton kahden vuosikymmenen taivalta. Seuraavan vuosikymmenen alku oli ollut todella synkkä, sotaa ja tuhoa koko maalle.

Opintosihteeri R. H. Oittinen alusti sivistystyön ajankohtaisista kysymyksistä. Hän arvioi, ettei porvaristo ehkä jatkossa vieroksuisi työväen sivistystyötä samalla tavoin kuin ennen. Se oli sinänsä myönteistä liiton toimintaedellytyksiä pohdittaessa. Samalla Oittinen kuitenkin varovaisesti harmitteli, että ”oma häiritsevä vaikutuksensa sivistystyön kannalta on ollut sillä voimakkaalla propagandatoiminnalla, jota sodan aikana oli olosuhteiden pakosta harjoitettava”.⁶⁶

Paljon oli ehtinyt tapahtua ja muuttua muutamassa kuukaudessa. Toimikunnan jäsenistä seuraavalle kaksivuotiskaudelle jouduttiin nyt, pitkästä aikaa, poikkeuksellisen tiukasti äänestämään. Hyvin selvin numeroin kokousedustajat syrjäyttivät erovuoroiset Anna Wiikin (10 ääntä), Yrjö Räisäsen (9 ääntä) ja myös Mikko Ampujan (8 ääntä). Tilalle nousivat uudelleen, nyt pienen tauon jälkeen Lyyli Takki (43 ääntä) ja Kalle Lehmus (44 ääntä), sekä aivan uutena Jorma Tuominen (53 ääntä). Heidän lisäksi toimikunnassa jatkoi erovuoroisista E. K. Louhikko (56 ääntä).

Työväen Arkiston pitkäaikainen hoitaja Anna Wiik tuli joka tapauksessa valituksi kirjailija, toimittaja Onni Hainin (15 ääntä) kanssa toimikunnan varajäseneksi.⁶⁷ Syksyllä Anna Wiik erotettiin puolueesta muutamien muiden oppositioilaisten tavoin. Hän jättäytyi talven kuluessa vähitellen pois TSL:n toiminnasta. Maaliskuun 1941 lopulla hän ilmoitti eroavansa myös Arkiston palveluksesta, ehkä siihen kehoitettuna. Keväällä 1941 valittiin Anna Wiikin tilalle toimikunnan varajäseneksi kansanedustaja Sylvi-Kyllikki Kilpi, josta seuraavana vuonna tuli varsinainen jäsen.⁶⁸

TSL ei ollut välirauhan aikana kansalliselle yhtenäisyydelle ja sosialidemokraattien omaksumalle

vastuukysymyksistä. Tavanomaisen raivokohtauksen saanut Paasikivi nimesi ulkoministeri Eljas Erkon suurimmaksi syylliseksi sotaan, muita syyllisiä olivat pääministeri Cajander ja presidentti Kallio sekä keskeiset natsimieliset vaikuttajat. Moitittavaa löytyi nyt monista muistakin, Rytä ja Tanneria myöten. Voionmaan omasta mielestä sodalta olisi välttytty ”vähäisillä alueluovutuksilla ja maltillisella diplomatialla” (Lähtenmäki 2014 s 318–321). Myöhemmin esille tulleet tiedot eivät välttämättä tai yksiselitteisesti tällaista arviota vahvista.

⁶⁶ Lainaus Järvinen s 87. – Edustajiston pk:n 30.5.1940 liitteenä nro 10 ei kuitenkaan ole tallella tätä Oittisen puheenvuoroa, jota Järvinen lainaa.

⁶⁷ Edustajiston pk 30.5.1940.

⁶⁸ Järvinen s 91; Valavaara 1954 s 190; Marjaliisa Hentilä, Mikko Kosunen s 59.

linjalle niin elintärkeä järjestö kuin esimerkiksi ammattiliitot olivat. Mutta kuitenkin puoluejohdolle oli tärkeää, että myös Sivistysliiton johdossa oli henkilöitä, jotka tukisivat SDP:n linjanvetoja, sillä näköpiirissä ei ollut erittäin vaikean ja jännityksentäyteisen ajan loppumista. Puolueen järjestösihteerit Kalle Lehmus ja SAK:n sihteeri Jorma Tuominen olivat kumpikin keskeisiä sosialidemokraatteja myös esimerkiksi elokuussa 1940 alkaneen Aseveliliiton toiminnassa, kuten edellä jo havaittiin.⁶⁹

Samalla on syytä painottaa, että edustajiston kokouksen päättäjät olivat jäsenjärjestöjen johtavia edustajia, eivät varsinaisia rivijäseniä. Äänimäärät olivat hyvin selkeänä osoituksena siitä, että olennaiset ratkaisut oli tehty jo ennen edustajiston kokousta. Pöytäkirjasta ei käy ilmi puheenjohtaja Väinö Voionmaan oma asennoituminen. Voi kyllä arvioida, että hän hiljaisesti, kokeneena järjestömiehenä, mukautui ratkaisuihin, joita jäsenjärjestöissä oli valintojen osalta tehty, mutta samalla kenties mielessään aprikoi seurauksia koko liitolle ja sen sivistystyölle, ehkä maallekin.

Jotain voidaan hyvinkin päätellä seuraavan kokouksen yhteydestä. Puheenjohtaja Voionmaan ehdotuksesta merkittiin TSL:n toimikunnan pöytäkirjaan kesäkuussa 1940 hyvin myönteinen ja toimintaa kiittävä arviointi Mikko Ampujasta ja Yrjö Räisäsestä. Kiitokset työstä Sivistysliiton hyväksi käytiin toimittamassa heille myöhemmin myös henkilökohtaisesti.⁷⁰

Uudeksi varapuheenjohtajaksi valittiin Räisäsen tilalle KK:n valistusosaston osastopäällikkö, aktiivisena teosofina, myös vakaumuksellisena rauhanaatteen kannattajana tunnettu Yrjö Kallinen, joka oli ollut jo pitkään mukana myös TSL:n toiminnassa ja liiton toimikunnassakin. Kuten edeltä muistetaan, hänelläkin oli samoihin ikäluokkiin kuuluneiden Ampujan ja Räisäsen tavoin sisällissodan ajalta kokemusta punavangin asemasta, jopa kuolemantuomioista, jotka kuitenkin peruttiin.⁷¹ Kallinen kuului niihin, joita ”oli jo kehossa purrut masentamattoman tiedonhalun, opiskelunhalun kärpänen koko elämän ajaksi”, kuten Lyyli Takki kerran muotoili hänen henkilökuvassaan *Työläisopiskelijassa*.⁷²

Sosialidemokraattisen puolueen sisäisen opposition kannatuksen laajuudesta jäsenistön keskuudessa ei ollut varmaa käsitystä. Puolueen johdossa oli lisäksi erilaisia käsityksiä siitä, miten oppositiohenkisiin tuli suhtautua. Puolueen ja Wiikin johtaman opposition keskinäinen kiista kärjistyi huomattavasti kesän 1940 kuluessa. Siihen liittyi lisäksi itäisen naapurin Suomeen kohdistamaa ankaraa painostusta, josta ainakin osittaisena seurauksena oli elokuussa Tannerin ero

⁶⁹ Ks. Soikkanen 1987 s 350, 440–457.

⁷⁰ Varapuheenjohtaja Räisäselä esitettiin kiitoksen sanoja toiminnasta ja kynänkäytöstä vielä hänen 60-vuotissyntymäpäivänsä yhteydessä (*Työläisopiskelija* 2/1948).

⁷¹ Tmk pk 19.6.1940; ks. myös Saul Nieminen: Yrjö Kallinen. Mies äänen takana. Helsinki 1978 s 75–77. – On mielenkiintoista, ettei Kallinen (1886–1976) maininnut 1950-luvulla valmistuneissa muistelmissaan lainkaan Sivistysliittoa (ks. Kallinen 1972 esim. s 122–123). Hänen ajattelunsa keskeinen ydin liittyi teosofiaan, ja hyvin vahva sija oli myös osuustoiminta-ajatuksella (ks. esim. Salminen s 119–123, 192–196; Suonoja 2019 esim. s 50–91).

⁷² P-o: Reetori. *Työläisopiskelija* 8/1945; reetori (kreikan *rhetor*) tarkoittaa puhujaa tai puhetaidon opettajaa.

Risto Rytin hallituksesta. Ajankohtaan sisältyi myös kasvanutta pelkoa Neuvostoliiton mahdollisesta uudesta hyökkäyksestä. Kansainvälinen jännityskin kiristyi, kun ounasteltiin Saksan aloittavan hyökkäyksen mantereelta brittein saarille.

Väinö Voionmaa oli luonteelleen uskollisena puolueessa sovittelun ja rauhallisen menon kannalla. Hän kannatti sovinnollisuuden hakemista myös suhteessa Neuvostoliittoon. Hannu Soikkasen mukaan esimerkiksi sivistystyössä myös mukana ollut kansanedustaja Sylvi-Kyllikki Kilpi edusti tiukempaa linjaa suhteessa oppositiohenkisiin. Mieli-pide-erot esimerkiksi eduskuntaryhmässä olivat häilyviä. Puoluetoimikunta erotti pitkän kädenväännön ja puolueuuvoston kokouksen jälkeen syyskuussa 1940 K. H. Wiikin ympärille kerääntyneen ryhmittymän, kuutoset, puolueen jäsenyydestä. Aimo Halilan mukaan ”Voionmaa piti tätä toimenpidettä hyvin valitettavana”. Hän oli toivonut, että *Vapaa Sana* olisi saatu vapaaehtoisesti lopettamaan hajotustyönsä, ja ehkä ilmestymisensäkin. Myös helsinkiläinen Toveriseura erotettiin.⁷³

Väinö Voionmaan asenteiden perusero suhteessa sosialidemokraattisen puolueen sotavuosina noudattamaan linjaan tuli hienovaraisesti esiin Työväen Akatemian uuden lukuvuoden avajaisissa lokakuussa 1940. Voionmaa korosti puheessaan vapaan sivistystyön ja tieteellisen tutkimuksen merkitystä noina vaikeina aikoina. Akatemian rehtori Yrjö Kilpeläinen painotti puolestaan sivistystason olevan todellinen voima, viitaten samalla varsin suoraan edellisen sotatalven kokemuksiin ja käsityksiin.⁷⁴

---- tietolaatikko

RAIVAAJAT, UURTAJAT JA TSL

Aivan poikkeuksellinen sosialidemokraattinen puolueyhdistys perustettiin elokuun 1940 lopulla Helsingissä käytännössä avoimesti vastapainona *Vapaan Sanan* ja puolueen opposition sekä ystävyysseuran toiminnalle. Ajankohtakin oli poikkeuksellinen, kaikkea muuta kuin tyyni ja rauhallinen. Raivaajat-yhdistys ilmaisi säännöissään olevansa ”jyrkästi” niitä vastaan, jotka saattaisivat maan uhanalaiseksi. Raivaamisen kohde oli selvänä edessä: toiminnassa ja julkaisuissa korostui voimakas hyökkäys näitä edellä mainittuja tahoja kohtaan. Huomattakoon samalla, että myös Suomen Moskovan-suurlähettiläs J. K. Paasikivi toivoi ystävyysseuran nujertamista ”henkisin voimin”.

Sivistysliiton näkökulmasta uusi puolueyhdistys oli sillä tavalla mielenkiintoinen, että sen puheenjohtajaksi valittiin liiton toimikunnan jäsen ja myös Aseveliliiton hallituksen jäsen Kalle Lehmus. Eikä siinä kaikki: varapuheenjohtajana oli Yrjö ”Jahvetti” Kilpeläinen, Työväen

⁷³ Erottamisesta ks. Soikkanen 1987 s 184–186; lainaus Halila s 311.

⁷⁴ Soikkanen 1987 s 200.

Akatemian rehtori, sihteerinä osuusliike Elannon sihteeri, varatuomari Kullervo Kulmala, ja johtokunnassa olivat muun muassa Untamo Utrio, Jorma Tuominen ja Väinö Leskinen. Kaksi jälkimmäistä olivat myös vahvoja aseveliliikkeen miehiä ja Tuominen lisäksi TSL:n toimikunnan uusi jäsen. Olipa johtokunnan jäsenenä myös sosialidemokraattisen puolueen puheenjohtajan Kaarlo Harvalan opiskelijapoika, Karl-Johan Harvala.⁷⁵

Hannu Soikkanen on useiden muiden tutkijoiden tavoin korostanut sitä, että monet samanlaiset nuorehkot, julkisiin tehtäviin nousseet sosialidemokraatit olivat edellisen talven sodan käyneitä, ja juuri tämä yhteinen kokemuspiiri vaikutti vahvasti aatteellisessa asennoitumisessa. Asevelisocialisteiksi näitä sodan koulimia henkilöitä onkin luonnehdittu.

Järjestösihteeri, TSL:n toimikunnan jäsen Kalle Lehmus oli moninaisissa rooleissa. Oli varmasti hyvä olla tuntosarvet valppaina joka suuntaan kuohuvassa yhteiskunnallisessa tilanteessa. Rooliensa ja tehtäviensä mahdolliset sisäiset ristiriidat hän joutui ratkomaan tykönään, kenties joskus yön pimeimpinä hetkinä.

Oula Silvennoinen, Marko Tikka ja Aapo Roselius ovat luonnehtineet Kalle Lehmusta siten, että hän oli ”kuin yhteen henkilöön tiivistetty kuva uusiin olosuhteisiin taipuisasti sopeutuvasta poliittisesta kansavaeltajasta”. Talvisodan jälkeen Lehmus jatkoi henkilökohtaisesti ponnisteluja mielipidevaikuttamisen, propagandan kehittämiseksi. Loppukeväästä 1940 alkaen hän kävi muutaman kerran Saksassa tutustuen maan propagandalaitokseen ja sen toimintatapoihin. Jotain löytyi totalitaarisesta maastakin jonkin verran muokattuna tuomisiksi suomalaiseen käyttöön. Myöhemmin hänestä tuli puolustusvoimien sanomalehtitoimiston päällikkö, siten käytännössä propagandatyön vaikutusvaltainen johtaja. Yhteys päämajaan Mikkeliin säilyi.⁷⁶

TSL:n ja rintamataistelijoiden muodostaman Aseveliliiton keskinäinen yhteys muutaman sosialidemokraatin henkilökohtaisen sitoutumisen kautta saattaa vaikuttaa hätkähdyttävältä. Mikään sen tapainenkaan ei ollut voinut olla Väinö Voionmaan ajatuksissa Sivistysliittoa synnyttäessä tai vielä syksyllä 1939. Toisaalta selvää oli, ettei Aseveliliitto näin ottanut mitään suoranaista otetta, saati sitten niskalenkkiä Sivistysliitosta. Yhtä vähän – tai oikeastaan vielä vähemmän – olisi TSL kyennyt saamaan näiden edustajiensa kautta sivistystyölle varsinaista jalansijaa Aseveliliitossa, jos se jostain syystä olisi sellaista hamuillut.

Samojen henkilöiden esiintyminen kahdella taholla, tai useammallakin, ei ollut kuitenkaan pelkkää symboliikkaa, havainnollista, ulospäin näytettyä kaunista esimerkkiä kansallisesta yksituumaisuudesta. Kun Sivistysliitossa oli ollut aikojen kuluessa opintokerhotoiminnassa

⁷⁵ Soikkanen 1987 s 184–199.

⁷⁶ Silvennoinen, Tikka, Roselius s 357, myös lainaus; Raivaajista laajemmin s 356–359; ks. Kaarle ”Kalle” Lehmuksesta (1907–87) myös Soikkanen 1987 s 194, kuvateksti; Lehtinen s 54–55; esim. Lehmuksesta ja ”Himmlerin salkusta” kesällä 1942 ks. Jokisipilä, Könönen s 419–426. Ks. elämänvaiheista myös Jussi Lehmus, Lasse Lehtinen: Salaista sotaa. Mannerheimin demari Kalle Lehmus. Helsinki: Docendo 2021.

monenlaista kirjoa, ajatus saattoi kulkea niin, että oli parempi olla jollakin tavalla tietoinen siitäkin alueesta, varmuuden vuoksi. Ja Lehmuksella oli tiedotus- ja tiedustelukanavat avoimina lukuisiin suuntiin.

Raivaajien julistuksista oli luettavissa kiintoisalla tavalla sangen omaperäistä sosialidemokratian tai sosialismin tulkintaa. Yhdistyksen mukaan, Hannu Soikkasen tiivistämänä, ”vain laajaa sosiaalipolitiikkaa harjoittava valtiotalistinen Suomi olisi riittävän luja säilyttämään itsenäisyytensä”. Julistuksissa ja lentolehtisissä korostuivat maanpuolustukselliset näkemykset ja kansallismielisyys. *Vapaa Sana* sai puolestaan runsain määrin lisää vettä myllyynsä, kun nuoremman polven raivaajilla oli ymmärättäviä lausuntoja esimerkiksi Saksan talouden valtiojohtoisuudesta. Tällaiset lausumat kyllä herättivät myös vakaan sosialidemokraattisen jäsenistön keskuudessa epäluuloa yhdistyksen tarkoituksista ja aatteellisesta ominaisväristä.

Tampereella, missä puolueen oppositiolla oli vahvaa jalansijaa ja missä myös kommunisteja lähellä olleita oli paljon, perustettiin puolestaan syyskuun puolivälissä 1940 Uurtajat-niminen yhdistys, puheenjohtajana *Kansan Lehden* toimittaja Toivo Mansner. Hän oli vajaan vuosikymmentä aiemmin käynyt Työväen Akatemian vuosikurssin. Uurtajien linjanvedot olivat samantapaisia kuin Raivaajillakin, joskaan maanpuolustus ja kansallismielisyys eivät olleet niin vahvasti esillä. Paine kohdistui sielläkin kyllä oppositiota ja ystävyysseuraa kohtaan, mutta erityisesti korostettiin kommunistien vastustamista. Mielenpito ja asenteet kärjistyivät välirauhan ajan levottomassa myllerryksessä, kun mistään ei ollut varmuutta. Marraskuussa 1940 puoluejohto erotti Tampereella toistakymmentä, neljään eri sos.dem. yhdistykseen kuulunutta henkilöä jäsenyydestä.⁷⁷

Nämä yhdistykset, Raivaajat ja Uurtajat, eivät sinänsä olleet jäsenmäärältään erityisen suuria, eikä sellaisia ollut useita, mutta niillä oli levottomassa ajankohdassa henkistä vaikutusvaltaa. Ne näyttivät monille epäroiville suuntaa ja vähintäänkin varottivat epätoivottavasta, äärivasemmistolaisesta aatteellisesta suunnasta. Raivaajien puheenjohtaja, puolueen järjestösihteeri ja TSL:n liittotoimikunnan jäsen Kalle Lehmus oli jäsenluettelossa numerolla yksi. Esimerkiksi kolmantena mainittiin Uudenmaan piiris sihteeri Jussi Ahokas, jolla olikin huomattavan laaja vaikuttamisen mahdollisuus yhteen sos.dem. puolueen keskeisimmistä vaalipiireistä.⁷⁸

Hyvä esimerkki vaikuttamisesta oli helsinkiläinen Vallilan sosialidemokraattinen työväenyhdistys, jossa syksyllä 1940 ja myöhemminkin näyttää olleen suopeaa vastakaikua niin Kalle Lehmuksen kuin lehtimies Yrjö Kaarneenkin alustuksille. Kaarne kertoi marraskuussa tuoreista vaikutelmista

⁷⁷ Soikkanen 1987 s 188–203, lainaus s 188, kuvateksti; erottamisista ja muista kurinpitotoimista ks. Kertomus Sosialidemokraattisen puolue toimikunnan toiminnasta vv. 1939–1943. Helsinki: SDP 1944 s 46–50 (osa SDP:n puoluekokouksen 25.-29.11.1944 pöytäkirjan liiteaineistoa).

⁷⁸ Raivaajien yhtä kokousta marraskuussa 1940 seurasi Elannon kerhohuoneistossa hiljaisesti ja vaivihkaa myös EK:n etsivä. Hänen raporttinsa mukaan Kaarne, Lehmus ja Ahokas vaikuttivat olevan tilaisuudessa ”melko innokkaita Saksan ihailijoita”, samoin mahdollisesti Väinö Leskinenkin (Silvennoinen, Tikka, Roselius s 358–359, lainaus s 359).

matkaltaan Saksassa. Tammikuussa 1941 kertoi puolestaan toimittaja Tapio Hiisivaara, hänkin raivaajia, vallilalaisille maailmansodan ajankohtaisesta tilanteesta ja sen ”ratkaisumahdollisuuksista”.

Vallilan työväentalossa olikin otollinen maaperä, sillä siellä oltiin epäilemättä edelleen kuohuksissa työväenyhdistyksessä marraskuussa 1939 paljastuneesta laitavasemmistolaisten valtausyrityksestä. Oli mielenkiintoista, että vielä 1930-luvun alkupuolella Vallilan yhdistyksen aatteellinen suunta oli ehkä hivenen vasemmalla puolueen keskilinjasta, nyt se oli tapahtumien paineessa heilahtanut kenties hiukkasan enemmänkin oikealle.⁷⁹

Vallilan sos. dem. työväenyhdistyksen kokouspöytäkirjaan merkittiin lokakuussa 1940 hyvin niukasti Kalle Lehmuksen pitämän alustuksen pääpiirteet, mutta yhdistyksen papereihin tallentui jälkipolville myös sihteerin laatima runsaampi konsepti, luonnos. Sen mukaan Lehmus oli kosketellut laajasti sotaa edeltäneitä tapahtumia ja ilmeisesti puolustellut monissa työväenyhdistyksissä arvostelua herättänyttä suojeluskuntasopimusta eli julkilausumaa. Hän myös korosti maan hallituksen ja puolueen pyrkineen rauhaan, ja epäili ”ryömäläisten” vielä aiheuttavan Suomelle kärsimyksiä.⁸⁰

----tietolaatikko

SÖRKÄN JA VALLILAN RYKMENTIT

Huolimatta siitä, että laajalti työväenliikkeen sisällä, varsinkin ammattiyhdistysliikkeessä suhtauduttiin varauksellisesti, ellei suorastaan kielteisesti suojeluskuntia koskeneeseen julkilausumaan, pyrki Raivaajat aloitteellisesti kehittämään välirauhan aikana asiaa edelleen. Ajateltiinpa jopa erityisen sosialidemokraattien muodostaman suojeluskuntaosaston aikaansaamista pääkaupunkiin. Puuhamiehenä oli jälleen Kalle Lehmus.

Helsingin suojeluskuntapiirin kanssa käydyissä neuvotteluissa edettiin, ja marraskuussa 1940 työväentalolla pidetyssä kokouksessa perustettiin Sörkän rykmentin nimellä suojeluskuntaosasto, jonka esikuntaan tuli Lehmuksen ohella muutamia muitakin nimekkäitä sosialidemokraatteja, esimerkiksi OTK:n parista. Jaakko Paavolaisen mukaan Väinö Tanneriakin pyydettiin mukaan, mutta hän kieltäytyi.⁸¹ Mukana keulahahmoina oli kyllä myös muita, esimerkiksi SOK:n johtoa. Jäsenistöksi liittyi aloittaessa jonkin verran sosialidemokraatteja ja liikkeen kannattajia, mutta myös muita.

⁷⁹ Tuomisto 1977 s 61–63, lainaus s 63.

⁸⁰ Tuomisto 1977 s 62, myös lainaus.

⁸¹ Paavolainen 1989 s 176.

Mutta sittenkin: enemmän kuin suurta innostusta, herätti Raivaajien suojeluskuntahanke vastahakoisuutta pääkaupungin sosialidemokraattisen järjestöväen keskuudessa, puolueen valtavirran kannalla olleissa. Puolueen oppositiota se kyllä innosti entistä enemmän heidän omassa toiminnassaan.

Maaliskuussa 1941 perustettiin lisäksi suojeluskuntaosasto Vallilan rykmentti, jonka miehet pääosin olivat kuuluneet Jalkaväkirykmentti 61:een. Tämänkin osaston yhtenä tavoitteena oli koota erityisesti työntekijöitä riveihinsä. Perustamistilaisuuden valokuvista arvioiden paikalla oli noin satakunta entistä rintamamiestä.⁸² Molemmat suojeluskuntaosastot muodostivat Pitkäsillan pohjoispuolella omat alueensa, joilta tarvittaessa koottaisiin sodan ajan joukko-osasto.⁸³

Kun ystävyysseura lakkautettiin vuoden 1940 lopulla ja sitten kun puolueen opposition asema heikkeni, laimeni ja vähitellen hiipui myös Raivaajien toiminta. Sen puuhamiehet keskittyivät muiden puoluetehtäviensä ohella enemmän toimintaansa Aseveliliitossa.⁸⁴

”Luonteeltaan kokonaan erilaista...”

Vaikka TSL:ssä vaihdettiin toukokuussa 1940 liiton toimikunnasta sivuun näkyvimvät puolueopposition edustajat, ei liitto kuitenkaan ollut aivan täydellä voimallaan tai väkeväsanaisin kannanotoin maassa noudatetun, poikkeusolojen kiristämisen politiikan tukena. Siinä varmaan kuvastui Väinö Voionmaan sekä Pekka Railonkin oma varovainen ja maltillinen asennoituminen. Avoimeen tai edes tulkinnanvaraiseen vastahankaan ei sentään asetuttu.

Liiton varovaista mutta samalla periaatteellista linjanvetoa kuvasti esimerkiksi syyskuussa 1940 annettu vastaus perusteilla olleen Suomen talkoot -yhdistyksen pyyntöön osallistua talkoo-organisaation perustavaan kokoukseen. TSL ei lähtenyt mukaan. Toisena mukaan kutsujana ja yhtenä perustajana oli pitkään ja avoimesti Suur-Suomesta haaveillut Akateeminen Karjala-Seura. Mahdollisesti juuri tämän toisen kutsujan nimi ja luonne merkitsivät Voionmaan johtamalle Sivistysliitolle yhteistyöhalun rajaa, vaikka varmasti itse suomalaisten talkootöille ei mitään estettä nähty. Suur-Suomen toiveille ei ollut kaiken kattavaa kannatusta yleisemminkään suomalaisten keskuudessa, eikä varsinkaan työväenliikkeen parissa.

TSL ilmoitti selkein, kohteliain sanoin, ettei perustettavalle järjestölle suunniteltu toiminta istunut luontevasti liiton toimintamuotoihin ja oli ”muutenkin luonteeltaan kokonaan erilaista kuin liiton ja

⁸² Soikkanen 1987 s 262, kuvateksti; JR 61 taisteli talvisodassa Taipaleenjoen loholla Kirvesmäessä.

⁸³ Nordberg s 19–20.

⁸⁴ Soikkanen 1987 s 202–203. – Keijo K. Kulhan laatiman aseveliliikkeen perusteellisen historiateoksen järjestöluettelossa ei mainita Sörkän rykmenttiä. Luettelossa mainitaan kuitenkin mm. JR 61:n aseveljet ry, JR 61:n naiset ry, Vallilan rykmentin aseveljet ry, Vallilan rykmentin aseveljet naisosasto, Ässä rykmentti ry ja Ässä rykmentin naiset (s 261, 266–267).

sen ohjauksessa olevien opintokerhojen opinnollinen sivistystyö”. Perustelu oli sinänsä aivan pitävä. Liitto pyysi myös poistamaan nimensä laaditusta julkilausumaluonnoksesta.⁸⁵ Samankaltaisin perustein liitto ei lähtenyt mukaan myöskään Väestöliiton perustamiseen keväällä 1941, vaikka kysymyksessä olikin aivan toisenlaisen järjestön aikaansaaminen.⁸⁶

Kuitenkin lokakuussa 1940 Työväen Sivistysliitto lähti mukaan hankkeeseen, josta kehkeytyi Yhteishyvän keskusvaliokunta. Kansanhuoltoministeriön aloitteesta muodostettiin laajahko keskusteleva yhteisö, jossa tultaisiin pohtimaan erilaisia kansanhuollon kysymyksiä. Nehän koskivat jokaista kansalaista. Lopulta siihen kuului kaikkiaan 49 valtakunnallista järjestöä, alkaen Ekonomiyhdistyksestä aina Yleiseen osuuskauppojen liittoon saakka. Mukana oli TSL:n ohella tuottajien ja kuluttajien järjestöjä, oli SAK, Marttaliitto, Pellervo-seura, Aseveliliitto, Työläisnaisliitto ja monen monta muutakin. Mukana oli myös niitä, jotka osallistuivat talkoo-organisaationkin perustamiseen.⁸⁷

TSL:n parissa oli ilmeisesti paikoitellen huomattavasti voimakkaampaakin vastarintaa ja vastahakoisuutta puolueen noudattamalle ja myös Sivistysliitolle tarjotulle linjanvedolle. Hyvin vahvaa oppositiohenkeä oli erityisesti Tampereen seudulla. Siellä myös K. H. Wiikin ympärille kerääntynyt ryhmittymä pyrki vuoden 1941 alussa järjestäytymään sosialististen työläisyhdistysten nimissä. Kuutoset muodostivat samoihin aikoihin myös sosialistisen eduskuntaryhmän. Kun rauhan ja ystävyyden seura oli vuoden 1940 lopulla lakkautettu, muodostui tästä liikehdinnästä käytännössä opposition päävoima.

Keväällä 1941 siirtyi Nokian sivistystyötoimikunta kokonaisuudessaan vasemmistososialistien taikka kommunistien johtamaksi, ja sosialidemokraatit syrjäytettiin. ”Vasemmistovirtaus”⁸⁸ voitti äänin 40–26 puolestaan Tampereen sivistystyötoimikunnassa keväällä 1941. Toimikunnan puheenjohtajaksi valittiin kuitenkin sosialidemokraatti.

Sivistysliiton toimikunnalla ei ollut mahdollisuuksia tehdä oikeastaan mitään. Paikalliset valinnat tehtiin avoimin äänestyksin, sääntöjä noudattaen eikä käytännön opintotoimintaakaan vastaan ollut sinänsä huomauttamista. Tampereen alueella oli myös sosialidemokraattisella puolueella vastaanvanlaisia hankaluuksia, joiden seurauksena puolueesta erotettiin joukko henkilöitä ja osastoja, kuten edellä todettiin. Erotetuksi tuli myös sosialidemokraattinen nuoriso-osasto, joka jo vuoden 1939 puolella oli lähtenyt omille teilleen laitavasemmistolaiseen suuntaan. Ilmauksia oppositiohengestä oli muuallakin, esimerkiksi Ulvilassa ja Orimattilassa. Oppositiota oli myös SAK:n parissa. Kevään

⁸⁵ Tmk pk 11.10.1940 liitteineen, myös lainaus; ks. perustamisesta ja perustajista Kauko Leiponen: Kansa talkoissa. Helsinki: Kirjayhtymä 1987 s 94–96. Perustamiskirjan allekirjoittivat AKS, Pellervo-seura ja Aseveliliitto.

⁸⁶ Tmk pk 5.3.1941.

⁸⁷ Utrio 2010 s 51.

⁸⁸ Tätä nimitystä käytettiin TSL:n toimikunnassa sen käsitellessä Nokian ja Tampereen tapahtumia 7.4.1941; Nokian ty:n ristiriidoista ks. myös Puutio, Stenvall s 177–186 (Stenvall).

1941 kuluessa sosialidemokraattinen puolue erotti monella paikkakunnalla oppositiohenkisiä yksittäisiä jäseniä.⁸⁹

Tampereelta on myös aivan toisenlainen, suorastaan ennen näkemätön esimerkki kulttuuritoiminnan alueelta. Työväenyhdistyksen soittokunta ja paikallisen suojeluskunnan soittokunta järjestivät loppusyksyllä 1940 kaksi yhteistä konserttia. Ensimmäinen oli konsertti marraskuun alussa kaupungintalossa ja sitten toinen joulukuun alussa työväentalon konserttisalissa, Konsussa. Konserttien tuloilla avustettiin muun muassa sotaleskien ja talvisodassa vammautuneiden toimeentuloa.⁹⁰

Toimintaa välirauhan kuukausina

TSL:n tilastot osoittivat vuodelta 1940 aikaisempaan verrattuna alenevaa suuntaa, mikä oli aivan ymmärrettävää. Aseet vaikenivat rintamalla maaliskuussa, ja monella paikkakunnalla kesti senkin jälkeen pitkän tovin ennen kuin tavanomaisiin järjestötoimiin kyettiin jälleen ryhtymään. Luentotoiminta vaimeni moneksi vuodeksi lähes tykkänään, sillä valtion luentolautakunta ei jakanut järjestöille eduskunnan jo myöntämiä varoja.

Ymmärrettävää oli, että myös monien Sivistysliiton jäsenjärjestöjen jäsenmäärät vähenivät tai ainakin vaihtelivat paljon sotavuosina. Esimerkiksi keskeisen jäsenen, sosialidemokraattisen puolueen jäsenmäärä oli vuonna 1941 vain runsaat 26 000, mutta kahta vuotta myöhemmin kokonaisjäsenmäärä oli noin 33 500. Nuorisoliitossa oli vielä ennen jatkosodan alkua noin 5500 jäsentä, mutta vuonna 1942 määrä oli aallonpohjassa: 4400 jäsenmaksunsa maksanutta.

Voimistunut valistustyö nosti seuraavana vuonna jäsenmäärää nopeasti yli 8000:een. Työläisnaisliitto menetti vuosien 1938–40 välillä lähes neljänneksen jäsenistään. Välirauhan aikaan jäseniä oli vajaat 3000.

Työväen Urheiluliiton jäsenmäärä aleni voimakkaasti talvisodan yhteydessä, mutta oli esimerkiksi vuonna 1943 noin 50 000. Kun KK-laisissa osuusliikkeissä oli vuonna 1939 yli 323 000 jäsentä, notkahti määrä talvisodan vuonna 1940 muutamalla tuhannella. Sen jälkeen kuitenkin kasvu taas jatkui. Esimerkiksi vuonna 1943 määrä oli yli 360 000, sitten vuonna 1945 jäseniä oli jo lähes 370 000. SAK:n jäsenmäärien kasvu jatkui sotavuosinakin, ja määrä oli esimerkiksi vuonna 1943 noin 86 000.⁹¹

Yhteisiin asioihin oli kyllä kiinnostusta, ja monilla oli halua ”päästä ajankohtaisista asioista tietoiseksi”, kuten sos. dem. piirisihteeri Arvi Suuronen kertoi Keski-Suomesta syksyllä 1940

⁸⁹ Soikkanen 1987 s 191–192; Laakso, Åberg s 89–90; ks. myös Parkkari s 275–276, 279.

⁹⁰ Kanerva s 327.

⁹¹ Soikkanen 1987 s 259, 409, 420, 425; Laakso, Åberg s 94; Naisen työ s 34; Suonoja 1966 s 75; Kyösti Suonoja, Kirsti Vepsä: Kuluttajat rakentavat 2. KK:laisen osuuskauppaliikkeen kehitys 1940–1951. Helsinki 1967 s 52.

Työläisopiskelijassa. Esimerkiksi Viitasaarella työväen sivistystyötoimikunta ja sosialidemokraattinen kunnallistoimikunta palkkasivat kahdeksi kuukaudeksi henkilön tekemään valistustyötä. Muuallakin oli samantapaista aloitteellisuutta, sillä myös järjestöjen jälleenrakennus talvisodan jälkeen vaati herättäviä ja kannustavia ponnistuksia.⁹²

Sivistysliiton opintokerhoja oli toiminnassa vuoden 1940 kuluessa yhteensä 221, kun edellisenä vuonna määrä oli ollut yli kaksinkertainen (503). Kerhoissa oli opiskelijoita yhteensä 3500 (8800 vuonna 1939).

Poikkeuksellisista ajoista huolimatta sivistystyötä saatiin määrätietoisilla ponnistuksilla tauon jälkeen uudelleen vireille. Jo toukokuussa 1940 kyettiin järjestämään vuoden ensimmäiset, paikalliset opintopäivät Jyväskylässä. Syyskaudella niitä pidettiin vielä jopa seitsemällä paikkakunnalla. Vuoden aikana järjestettiin vain yhdet opinto-ohjaajakurssit, loka-marraskuussa Kiukaisissa. Kevätkaudella 1941 alkoi kurseja olla taas enemmänkin.⁹³

Sihteeri Pekka Railo osallistui syksyllä 1940 poikkeuksellisesti Valistusjärjestöjen opintotoimikunnan vuotuisille ohjaajapäiville. Sellainen ei ollut pitkään aikaan ollut tapana, vaikka yhteistyötä oli yleisesti tehtykin vuodesta 1922 alkaen.

Päivillä korostui muuttunut henkinen ilmapiiri, yksimielisyys ja jopa ”kohtalonyhteys”, jota ilmaisua käytti puheenvuorossaan kouluhallituksen vapaan sivistystyön tarkastaja Yrjö Länsiluoto. Hän oli opintokerhotoiminnan tärkeä taustavaikuttaja. Kerhotyö nähtiin puheenvuoroissa erittäin tarpeellisena muuttuneissa oloissa. Railo korosti omassa puheenvuorossaan näkevänsä tilanteen hieman toisin kuin opintotoimikunnan tai valtiovallan edustajat. Mitä kaikkea hän tarkoitti, jäi hieman epäselväksi. Kuitenkin hän painotti tarvetta yhteistoimintaan ja huomautti esteiden mataloituneen sen edestä. ”Työväenliikkeen omaa, erillistä opintotoimintaa” ei hänen mielestään silti ollut tarkoitus lopettaa. Railo kuitenkin epäili kaiken olevan nyt vain väliaikaista; mikä sinänsä oli mielenkiintoinen ilmaus tuossa tilaisuudessa ja tilanteessa.⁹⁴

Tammikuussa 1941 saattoi Oiva Valavaara jatkaa järjestelymatkojaan kerhotoimintaa kehittäen. Matkallaan Uudellamaalla ja Hämeessä hän kohtasi monenlaisia vaikeuksia. Esimerkiksi Tuusulan Järvenpäässä oli kerhotyö keskeytynyt sodan takia, eikä se ollut vielääkään käynnistynyt uudelleen. Lopen Hautahuhdassa ei ollut aikaisemmin kerhoa ollutkaan, mutta ajankohtaisista tila- ja valaistusongelmista huolimatta arveltiin käynnistämisen olevan kuitenkin mahdollista ”ensi syksynä”.

Lopen Hunsalassa Valavaara huomasi keskustelussa työväenyhdistyksen kokouksessa, että tilaisuudessa suhtauduttiin ”varsin vihamielisesti vallitsevaan suuntaukseen”. TSL:n opintokerholle ei

⁹² Lainausta *Työläisopiskelija* 8/1940.

⁹³ Toimintakertomusten mukaan.

⁹⁴ Ojanen s 33, 48, lainaus s 48.

siten tuntunut olevan mitään edellytyksiä. Valavaara kiersi 17 paikkakunnalla kolmen viikon kuluessa. Kerhotoiminta oli sangen hiljaista; hän pääsi tarkastamaan vain neljä toimivaa kerhoa ja herätti lisäksi toimintaan yhden nukahtaneen. Kuulijoita oli eri tilaisuuksissa yli 200.⁹⁵

Aikaan liittyi monia pulmia. Varsinais-Suomessa Kustavissa jouduttiin opintokerho keskeyttämään kevättalvella 1941, kun valopetroli loppui. Siinähan ei sitten mikään auttanut; kynttilän valo olisi ollut kovin niukkaa, jos niitä edes olisi ollut runsaammin saatavilla, ja päreidenkin aikakausi oli jo ohi. Rymättylässä työväenyhdistyksen opintokerho pääsi ”ankaran talvikalastuksen aikana” kokoontumaan vain sunnuntaisin.⁹⁶

Liiton omaan äänenkannattajaan *Työläisopiskelijaan* kohdistui välirauhan kuluessa tyytymättömyyttä. Lehteä haluttiin uudistaa ja tehdä mielenkiintoisemmaksi. Ehkä siihen osaltaan myös kanavoitui epätietoisien murrosajan toimintatarmaa. TSL:n, Työväen Näyttämöiden Liiton ja Suomen Työväen Musiikkiliiton sihteerien yhteisessä neuvottelussa nousi esiin myös ajatus koota voimia työväen yhteisen uuden kulttuurilehden aikaansaamiseksi. Reino Oittinen kehitteli lehden uudistamisen ajatuksia myös yhdessä toimittaja Lyyli Takin kanssa.

Työväen yhteisestä kulttuurilehdestä keskusteltiin marraskuussa 1940 TSL:n edustajistossakin opintosihteeri Oittisen alustuksen pohjalta. Tarve uusiutumiseen ja myös yhteiseen kulttuurilehteen tunnettiin, mutta samalla todettiin, ”ettei sen aikaansaamiseen nykyisessä tilanteessa ole mahdollisuuksia”.⁹⁷

TSL:n parissa pohdittiin tavallaan uutena ajatuksena myös elokuvan käyttöönottoa sivistystyössä. Elokuva oli astunut lapsenkengistään Suomessakin aikaa sitten, ja 1930-luvulla oli tehty runsaasti suosittuja kotimaisia elokuvia. Sivistystyön osalta aihe olikin jo ollut esillä myös pohjoismaiden sivistysjärjestöjen yhteisissä neuvonpidoissa, mutta suomalaiset ja ruotsalaiset eivät olleet silloin juuri innostuneet. Nytkään ei päästy asiassa yhtään pitemmälle.⁹⁸

On hyvin mielenkiintoista huomata, että välirauhan aikana kevätkaudella 1941, kaikkien vaikeuksien, säännöstelyn, sotasensuurin ja kansainvälisen jännityksen keskellä, ryhdyttiin *Työläisopiskelijan* sivuilla pohtimaan myös vapaan kansansivistystyön teorian kysymyksiä. Aihe oli tosin kypsytynyt jo pitempään, mutta uuden Kansansivistysopillisen yhdistyksen perustaminen teki pohdinnan juuri tuolloin ajankohtaiseksi.

⁹⁵ Tmk pk 7.4.1941, liitteenä Valavaaran matkakertomus 13.1.–3.2.1941, myös lainaukset.

⁹⁶ Paavo Suominen: Työväen opintotoimintaa Varsinais-Suomessa. *Työläisopiskelija* 2/1941, myös lainaukset.

⁹⁷ Edustajiston pk 26.11.1940, myös lainaus.

⁹⁸ Tmk pk 15.11.1940. – Elokuvien ja kirjallisuuden kulttuurituonti voimistui 1930-luvulla erityisesti Yhdysvalloista ja Englannista, Saksan osuus heikkeni, mutta ns. korkeakulttuurissa tilanne oli toisinpäin, ks. esim. Suomen historian pikkujättiläinen s 701 (Salokangas); sotavuosien kotimaisesta elokuvasta von Bagh esim. s 102–145.

Yhdistyksen perustaminen oli käynnistynyt marraskuussa 1940 Helsingin työväenopistossa, pienessä keskustelutilaisuudessa. Perustamista valmistelemaan muodostettiin toimikunta, johon kuuluivat työväenopiston johtaja T. I. Wuorenrinne, kanslianeuvos Niilo Liakka, kansanopiston johtaja Erkki Paavolainen, Työväen Akatemian opettaja Arvi Hautamäki sekä maisteri R. H. Oittinen, TSL:n opintosihteeri. Perustava kokous pidettiin osuusliike Elannon hallintoneuvoston huoneistossa Hämeentien varrella Helsingissä lauantaina 7.12.1940. Paikalla oli kaikkiaan 22 henkeä, sivistystyöntekijöitä, työväen- ja kansanopistojen edustajia, hallinnon virkamiehiä. Puhetta johti Wuorenrinne ja sihteerinä toimi Hautamäki. Pöytäkirjan tarkastivat ja allekirjoittivat Liakka ja Oittinen.

Wuorenrinteen pitkähkön alustuksen ydinkohtia oli kaksi. Sodan ajan tunnelmiin liittyi ajatus siitä, että ”vapaa kansansivistystyö tahtoo olla mukana lujittamassa eri yksilöiden ja yhteiskuntapiirien yhteis- ja vastuuntuntoa”. Siinä tarvittiin tukea ja kokemuksia ”naapurisaroilta”. Ja toisena tehtävänä hän tarkoitti ”kansansivistystyön syvyysluotausta”. Tarvittiin uusi yhtymä, jonka parissa tarkasteltaisiin sivistystyön kysymyksiä ja joka toimisi ”kaikkien haarojen yhteisenä henkisenä keskuksena”. Yhdistys päätettiin keskustelun jälkeen perustaa, ja esimieheksi valittiin T. I. Wuorenrinne ja varaesimieheksi Niilo Liakka, edeltä monista sivistysyhteyksistä tuttuja kumpikin.⁹⁹

Työläisopiskelijassa virinnyt keskustelu liittyi yhteen esitelmään, jonka uuden yhdistyksen tilaisuudessa oli pitänyt Yhteiskunnallisen korkeakoulun kansansivistysopin opettaja Urpo Harva. Lehden palstoilla pohtivat kiertokyselyn muodossa kansansivistyksen teorian ja käytännön kysymyksiä Harvan ohella ruotsalaisen Brunnsvikin kansanopiston johtaja Alf Ahlberg, Työväen Akatemian opettaja Arvi Hautamäki, kouluneuvos Yrjö Länsiluoto, Helsingin kaupunginkirjaston johtaja Uuno Saarnio, TSL:n puheenjohtaja Väinö Voionmaa ja Helsingin työväenopiston johtaja T. I. Wuorenrinne.

Vastauksille oli yhteistä se, että kaikki keskustelijat halusivat käytännölliseen kansansivistystyöhön jossakin muodossa lisää tieteellistä tutkimusta, teorioiden ja periaatteiden selvittelyä. Lisäksi vastauksissa painottui sivistystyön suuri merkitys. Voionmaa luki kansansivistystyön ”aikamme kansanliikkeisiin”. Saarnio painotti, että ”tieteellinen tutkijahenki kuuluu amatööriopiskelijoillekin, ja se henki vain on vapauttavaa”.¹⁰⁰

Yhteiskunnallisessa korkeakoulussa Urpo Harva tarttui osaltaan ajassa esillä olleisiin kansansivistystyön kysymyksiin. Korkeakoulun julkaisusarjan toisena julkaisuna valmistui vuonna 1943 hänen periaatteita ja teorianmuodostuksen tarpeellisuutta pohtiva 78-sivuinen tutkielmansa *Vapaa kansansivistystyö*. Alkulauseessa Harva korosti, että hajanaisen ja hapanapivan tutkimustyön välttämiseksi tarvitaan ”teorian ´kaavamaisuutta`, so. yksinkertaisen selvää näkemystä

⁹⁹ Kansansivistysopillisen yhdistyksen perustavan kokouksen pöytäkirja 7.12.1940, myös lainaukset; ks. www.aikuiskasvatustutkimuksenseura.fi.

¹⁰⁰ Työläisopiskelija 4/1941, myös lainaukset.

todellisuuden ilmiön peruspiirteistä”.¹⁰¹

R. H. Oittinen palasi näihin aiheeseen myöhemmin uudelleen, kun hän vuonna 1943 arvioi *Työläisopiskelijassa* Urpo Harvan mainitun teoksen. Hän piti kirjaa ilahduttavana ja oli samaa mieltä sen peruslähtökohtien kanssa. ”Työväen omaehtoinen sivistystyö” oli hänen mukaansa nähtävä osana yleistä kasvatustyötä. Oittisen muotoilemana termi teki nyt tuloaan Sivistysliiton vakinaiseen sanastoon.¹⁰²

---tietolaatikko

TANNER, VOIONMAA, KALLINEN

Kevättalveen 1941, tarkemmin sanoen maaliskuuhun, sisältyi muuan merkkipäivä, jonka juhlintaan liittyi hyvin vahvasti kansallisen yhteenkuuluvuuden painottaminen. Sosialidemokraattisen liikkeen vahva vaikuttaja, kansainvälinen osuustoimintamies ja moninkertainen ministeri Väinö Tanner täytti 60 vuotta. Juhlistamiseen liittyi myös laaja, yli 400-sivuinen juhlateos, jossa useiden kirjoittajien voimin arvioitiin ja esiteltiin hänen siihenastista toimintaansa lukuisilla elämäneläimillä.

Valmisteluun osallistuivat myös Työväen Sivistysliiton puheenjohtaja Väinö Voionmaa sekä varapuheenjohtaja Yrjö Kallinen. Kumpikaan ei kirjoituksessaan luonnehtinut Tanneria työväen sivistysliikkeen mieheksi, vaan merkittäväksi yhteiskunnalliseksi vaikuttajaksi. Kaikki arviot juhla-kirjassa olivat luonnollisesti myötäsukaisia, joskin samalla rivien väleissä oli varmastikin luettavissa juhlitun henkilön ja kirjoittajien näkökulmaeroja, arviota, ehkä hienovaraisista arvosteluakin, kauniisti muotoiltuna.

Kallinen pohti kirjoituksessaan Tannerin johtajapersoonallisuutta. Siinä hän muun muassa arvioi olevan ”jotakin vääjäämättömän paksunahkaista, liikkumatonta, juurevaa, suoraviivaista, arkista asiallisuutta”. Miehen huumori meni Kallisen mukaan useimpien kuulijoiden osalta ohitse. Tanneria hän piti kansanvaltaisena johtajana sekä lisäksi omavaraisena henkenä, sovinnollisena ja samalla voimakkaana, miehenä, joka oli – ”niin kiroton tannerimainen”.¹⁰³

Voionmaa puolestaan kertoi Väinö Tannerin hallitustehtävistä. Niistä heillä olikin yhteistä kokemusta jo Tokoin senaatissa vuonna 1917, sitten Tannerin vähemmistöhallituksessa 1926–27 sekä vielä A. K. Cajanderin punamultahallituksessa 1937–39. Hän luonnehti Tanneria erityiseksi, suomalaisissa oloissa harvinaiseksi hallitusmieheksi. Hänestä ”Tannerin mieskohtainen panos

¹⁰¹ Urpo Harva: Vapaa kansansivistystyö. Yhteiskunnallisen korkeakoulun julkaisuja II. Vammala 1943, s 6, myös lainaus.

¹⁰² Lainaus *Työläisopiskelija* 8/1943.

¹⁰³ Yrjö Kallinen: Johtajapersoonallisuus, teoksessa Väinö Tanner 60 vuotta. 12.3.1941. Toim. Untamo Utrio. Helsinki: KK 1941, s 377–384, lainaukset s 379, 384; Tannerin 60-vuotispäivän juhlinnasta ks. esim. Paavolainen 1989 s 182–183; juhla-kirjan tekemisen vaiheista ks. Utrio 2010 s 16, 18, 20–22.

julkisessa elämässä on aina ollut ensiluokkaista ja mitä kestäväntä laatua”. Voionmaa korosti voimakkaasti ja myönteisesti Tannerin monipuolisuutta useilla yhteiskuntaelämän aloilla. Ehkä jonkinlaista sivuvivahdetta oli maininnassa, että Tannerin ”hallitusmiestoiminta on sivuuttanut jo kaikki puoluerajat”. Ja niinpä: ”Hallitusmiehenä hän ei ole enää ainoastaan sosialidemokraattien ensimmäinen johto- ja luottamusmies, vaan koko maassa luottamusta ja arvontoa mitä suurimmassa määrässä nauttiva kansakunnan johtomies.”¹⁰⁴

Siirtoväen parissa

Syyskaudella 1940 TSL sai alulle myös siltä toivotun toiminnan sodan jaloista evakuoitujen, siirtoväen parissa. Sekin oli hyvä esimerkki siitä, miten Suomessa toimiva kansalaisyhteiskunta otti hoitaakseen monia tehtäviä, joihin valtiovallan auttava käsi ei ulottunut.¹⁰⁵ Siirtoväen sijoittaminen eri paikkakunnille oli jo sellaisenaan viranomaisilta valtava, paljon suunnittelua vaatinut tehtävä. TSL:n opintosihtööri R. H. Oittinen kertoi elokuussa 1940 *Työn Voima* -lehdelle, että sivistysrientoja ei ”voida laiminlyödä tällaisena kuohuvanakaan aikana”. Hänestä erityisen tärkeää oli saada myös siirtoväkeä, ”sotasiirtolaisia”, mukaan opiskelutoimintaan muiden kerholaisten rinnalle. Hän kannusti siirtoväkeä perustamaan omiakin opintokerhoja, missä heitä vain oli runsaammin koolla. Haastattelun lopuksi lehdessä painotettiin, että liiton toiminta jatkui edelleen määrätietoisesti, ja itse asiassa ”sivistystyöllä on tärkeä osuus nykyisten vaikeiden ongelmien selvittämisessä”.¹⁰⁶

Opintoneuvoja Oiva Valavaara, joka oli itsekin alkuaan Karjalan poikia Viipurista, kiinnitti marraskuussa laajassa lehtiartikkelissaan huomiota juuri siirtoväen vaikeaan tilanteeseen ja opintokerhotoiminnan mahdollisuuksiin. Hänen mukaansa luovutetun Karjalan alueella oli toiminut 55 erilaista opintokerhoa. Asutuskeskuksissa ja varsinkin laajalla maaseudulla oli ollut paljon asukkaita, joille työväenliike pyrintöineen oli jäänyt kokonaan vieraaksi. Monille Karjalan opintokerholaisille olivat nyt heidän uudet sijoituspaikkansa tietenkin vieraita, mutta joskus sentään sellaisia, missä kerhotoimintaa oli jo muutenkin. Toisin paikoin tilanne oli kerhojenkin osalta hankalampi.

Valavaara viittasi varovaisin sanakääntein myös yleisesti tiedettyihin sopeutumisongelmiin, puolin jos toisinkin, ehkä suorastaan tulokkaiden syrjimiseen esimerkiksi maaseudulla. Niitä ei tarkoituksella kovinkaan julkisesti ja laajasti käsitelty. Hänen mukaansa kaupungeissa oltiin jo lähtökohtaisesti totuttu paremmin eri ”heimoihin” kuuluvien muuttoliikkeeseen kuin maalla. Valavaaran huomio oli yleispätevä: ”Siirtoväen luottamusta ja kannatusta ei kuitenkaan saavuteta eikä sitä myöskään saada mukaan järjestötoimintaan, ellei sen ja paikallisen väestön kesken saada syntymään välitöntä, molemminpuoliseen ymmärtämykseen perustuvaa kosketusta.”

¹⁰⁴ Väinö Voionmaa: Hallitusmies, teoksessa Väinö Tanner 60 vuotta s 389–402, lainaukset s 401, 402.

¹⁰⁵ Suomen poliittinen historia 1809–1999 s 187 (Hentilä).

¹⁰⁶ Työn Voima 24.8.1940.

Hän kannusti opintotoiminnan ohella ryhtymään myös aivan muuhun toimintaan, luomaan yhteyttä siirtoväkeen esimerkiksi juhlien, huvien ja illanviettojen avulla. Tulokkaita piti myös houkutella ohjelmansuorittajiksi. Valavaara oli mielenkiintoisella tavalla hieman toisella kannalla kuin Oittinen: opintokerhoja sopi muodostaa siirtoväen keskuuteen vain harkiten, ja yleisesti siirtoväkeen kuuluvia tuli houkutella mukaan yhteisiin kerhoihin.¹⁰⁷

Siirtoväkeä koskevassa toiminnassa olivat avustavina järjestäjinä itäisellä Uudellamaalla Eino Torkkeli Kauhajoelta ja Etelä-Hämeessä Abraham Lahtinen Sorsakoskelta. Myöhemmin vuoden 1941 puolella toiminnassa oli mukana vielä Uudellamaalla Rauha Ikonen Kuhmoisista. Lisäksi vanha tuttu Paavo Niemi kiersi kerhotyötä ohjaamassa Vaasan läänin alueella.

Avustavien järjestäjien laatimat muistiinpanot matkoilta kertoivat tavattoman raskaasta työtaakasta, monista vastoinkäymisistä, mutta myös ilon hetkistä. Rauha Ikonen kirjasi huhtikuussa 1941 muistiin kuulleensa Tuusulan Kellokoskella, että ”paikkakunnan nuorissa on valtavaa lukuhalua ja että tehtaan kirjastoa käytetään todella ahkerasti”. Mäntsälän Ohkolassa taas ei ollut ”ollenkaan joukkoa, jota voisi saada mukaan järjestö- ja opiskelutyöhön”.

Mäntsälän kirkonkylässä puolestaan oli ”siirtoväkeä, sekä poismuuttavia terijokelaisia että tilalle saapuvia kirvulaisia”. Rauha Ikonen tapasi väkeä työväen vappujuhlan valmisteluissa, ilmeisesti aivan ”Paukkulan” lähellä sijainneessa kirkonkylän työväentalossa. Osa siirtoväestä olikin jo liittynyt mukaan paikalliseen työväenyhdistykseen. Suunnitelmissa oli opintokerhon perustaminen syksyllä. ”Syksyksi luvataan paljon, aika näyttää miten käy”, päätti Ikonen matkakertomuksensa yhteenvedon.¹⁰⁸

Mäntsälässäkin oli siirtoväen takia tavatonta ahtautta asumisoloissa, kuten niin monella paikkakunnalla. Molemmiin puolin oli myös sopeutumisvaikeuksia. Heti sodan jälkeen hyväksytyllä pika-asutuslailla ja pääosin vapaaehtoisilla kaupoilla saatiin esimerkiksi tässä kunnassa aikaan toista sataa uutta asutustilaa. Leipäviljan turvaaminen oli tärkeää niin perheille kuin koko maallekin.¹⁰⁹

Sivistysliitto sai siirtoväen keskuudessa tehtävään työhön varoja Suomen huollolta, joka oli maassa keskeinen huoltotoimintaa organisoanut järjestö. Ensin liitto sai 25 000 mk ja vuoden 1941 alussa vielä 60 000 mk. Lisäksi varoja saatiin Karjalan Kannaksen rahastosta käyttöön 20 000 mk (noin 4900 euroa rahanarvonlaskurin mukaan).

¹⁰⁷ Oiva Valavaara: Tämän hetken tehtäviä opintokerhutyössä. Työn Voima 12.11.1940.

¹⁰⁸ Lainaukset Rauha Ikonen matkakertomuksesta 23.4.-30.4.1941, tmk pk 12.5.1941 liitteenä. Havainnollisia esimerkkejä sotavuosien kunnallishallinnosta, kansanhuollosta ja siirtoväen asuttamisesta Tuusulassa ks. Tuusula sotilaspitäjänä. Hakkapeliitoista ohjusmiehiin. 600 vuotta Tuusulan seudun sotahistoriaa ja sotilasperinteitä. Toim. Ilmo Kekkonen. Jyväskylä 2007 s 345–353 (Ilmo Kekkonen). – Kaisa Lehtimaa kiinnitti kirjoittajan huomion historiateokseen.

¹⁰⁹ Tuomisto 1995 s 123–124.

Saatujen, tavallaan ylimääräisten käyttövarojen suuruusluokka tulee selkeästi esiin verrattaessa sitä esimerkiksi TSL:n opintokerhojen saaman valtionavun määrään. Vuonna 1940 oli kaikkien opintokerhojen avustuksena saaman kirjallisuuden yhteisarvo 26 000 mk (noin 7500 euroa).¹¹⁰

Vuoden 1939 syksyllä oli pitkästä aikaa saatu myös Kordelinin rahastolta avustusta 10 000 mk. Sitä käytettiin vuoden 1940 puolella opintokirjallisuuden julkaisemiseen. Avustuksen saamisen taustalla oli ymmärrettävästikin muuttunut yhteiskunnallinen tilanne ja TSL:n asema.

Samana muutosta ilmensi myös helmikuussa 1941 liiton toimikunnan pöytäkirjaan talteen kirjattu aivan poikkeuksellinen tiedustelu ”mihin tarpeisiin käytettäväksi Suomen Kulttuurirahasto parhaiten voisi myöntää Työväen Sivistysliitolle myönnettäväksi suunnitellun avustuslahjoituksen”. Pekka Railo oli jo keskustellut asiasta Kulttuurirahaston puheenjohtajan Jorma Reenpään ja yliasiamiehen L. A. Puntilan kanssa ja esittänyt sittemmin Puntilalle kaksikin vaihtoehtoista selvitystä varojen käytölle.

Liitto sai lopulta yllättävän suuren summan 100 000 mk (laskennallisesti lähes 24 500 euroa) avustuksena Kulttuurirahastolta (stipendikirja nro 16); tosin Railo oli varautunut vaihtoehtoisella suunnitelmalla myös kolminkertaiseen summaan. Varoja oli nyt käytettävissä niin runsaasti, että toimikunta päätti Railon ehdotuksesta kiinnittää puolet summasta valtion jälleenrakennuslainan obligaatioihin ja toisen puolen hänen harkintansa mukaan tavalla, joka oli ”täysin varma”.¹¹¹

Liitto pyrki hankkimaan varoja myös järjestämällä arpajaiset, mutta niitä ei kuitenkaan yrityksistä huolimatta saatu aikaan. Muutamat liikeyritykset tukivat liiton sivistystyötä. Suomen Sokeri Oy lahjoitti jälleen pariinkin kertaan varoja ja vaatetusalalla toiminut Kuusinen Oy antoi keväällä 1941 tukea kerran.¹¹²

---tietolaatikko

ITSETUNTOA KEVÄÄLLÄ 1941

Sivistysliiton opintosihteri R. H. Oittinen valitsi toukokuun viimeisen päivän 1941 radioesitelmänsä aiheeksi työväen itsetunnon kehittymisen. Teema mahdollisti suomalaisen työväenliikkeen historian lyhyen kertauksen kaikille kuuntelijoille. Samalla se oli ilmiselvästi

¹¹⁰ Toimintakertomusten mukaan; tmk pk 27.1.1941 liitteenä.

¹¹¹ Tmk pk 5.3.1941, myös lainaukset. – Sota-ajan inflaation pelossa sijoitettiin muulloinkin käytettävissä olleita varoja valtion arvopapereihin (tmk pk 5.11.1941).

¹¹² Mielenkiintoista on, että toimikunnan kokouksen 12.5.1941 esityslistalla on Kuusinen Oy:n 5000 mk avustuksen kohdalle lisätty Railon käsialalla mustekynällä sanat ”ei julkisuuteen”, ilmeisesti lahjoittajan toivomuksesta, sillä yrityshän tuki myös hyvin oikeistolaisia tahoja. Ehkä sen voi jo nyt kertoa. Suomen Sokeri Oy lahjoitti 50 000 mk (tmk pk 7.4.1941).

tarkoitettu vahvistamaan työläisten omaa itsetuntoa levottoman kevään kiihkeiden keskustelujen jatkuessa, niin lehdistössä, työpaikoilla kuin toveripiirissäkin.

Hän aloitti toistamalla noina päivinä useinkin esillä ollutta J. V. Snellmanin ajatusta: ”Kansakunnan tulee luottaa vain itseensä.” Mutta kansakunta ei ollut Oittisen mukaan ainoa, joka tarvitsi luottamusta, sitä tarvitsi jokainen kansalainen. ”Se on välttämätöntä varsinkin vaikeina aikoina, jolloin alituisesti on taisteltava kaikenlaisia vastuksia vastaan.”

Oittisen mukaan ”ihmisen itsetunnon pohjana on tietoisuus omista kyvyistä ja taidoista, mutta myös tietoisuus omasta yhteiskunnallisesta asemasta ja merkityksestä”. Itsetunnon kasvulla oli jatkuvasti ollut tärkeä osuus työväen yhteiskunnallisessa ja sivistyksellisessä nousussa. Koko työväenliikkeen historia oli osoitus työväen itsetunnon vahvistumisesta. Pitkään juurrutettu alempiarvoisuuden, kuuliaisuuden ja nöyryyden tunne aiheuttivat sen, ettei työväestö aiemmin luottanut itseensä. Alennustilasta aiheutui Oittisen mukaan myös voimakas luokkatietoisuus seuraamuksineen.

Vasta työväen järjestötoiminnan avulla ja kaikille yhteisten yhteiskunnallisten oikeuksien vakiintumisen avulla pääsi työväen itsetunto kasvamaan. ”Varsinkin juuri tietoisuus siitä, että työväenliike ja siinä mukana olevat taistelevat arvokkaan päämäärän puolesta, nostatti järjestyneen työläisen rintaa ja antoi hänelle rohkeutta ja toimintatarmoa.” Vuoden 1905 suurlakko oli R. H. Oittisen mukaan ratkaiseva hetki, murroskohta.

Asialleen herännyt työväestö rakensi suurin henkilökohtaisin uhrauksin työväentaloja, kohensi yhdistystensä taloutta, julkaisi lehtiä ja kirjallisuutta, kartutti tietoja, opiskeli. Jokainen mukana ollut työläinen vahvisti samalla itsetuntoaan ja uskoaan tulevaisuuteen.

Historiakatsauksen jälkeen Oittinen pääsi hiljalleen omaan aikaansa, nykyaikaiseen työläiseen keväällä 1941. Ero entiseen oli suuri: vielä muutama vuosikymmen aikaisemmin katkeruus ja synkkyys, suoranainen viha luonnehti monia työläisiä. Kelvottomat laitokset oli murskattava valon ja vapauden tieltä.

Tämän enempää Oittinen ei sisällissodan aikaan tai tuntoihin viitannut. Sävyisänä miehenä hän ei myöskään muistellut lapuanliikkeen väkivaltaisia vuosia, eikä niitä muutamia synkkiä hetkiä, jolloin häntä itseäänkin oli mukiloitu, uhattu muiluttaa itärajalta ja ammuttu kohti käsiaseella, onneksi kuitenkin ohitse.

Nykyhetken työläinenkin oli Oittisen mukaan ”tietoinen siitä, etteivät työväen ja yhteiskunnan asiat ole juuri niin, kuin niiden pitäisi olla”. Uudistuksia ja parannuksia tarvittiin, mutta enää ei katkeruus ollut pontimena. Itseluottamus oli vahvistunut, sillä työläinen oli ”niin monella tavalla tullut tietoiseksi työnsä arvosta sekä työväen yhteistoiminnan merkityksestä koko yhteiskuntaelämässä”. Hän ei enää uskonut ”laajan työväenluokan yhtäkkiseen heräämiseen ja innostukseen”, vaan uutta yhteiskuntaa rakennettiin hiljaisesti ja vähin erin.

Radioesitelmänsä lopulla R. H. Oittinen muistutti, että juuri työväenliike oli työväen itsetunnon luoja ja kehittäjä. ”Työväen yhteiskunnallisten ja valtiollisten oikeuksien lisääntyminen, tieto- ja taitomäärän karttuminen, sivistysharrastusten monipuolistuminen sekä taloudellisen aseman parantuminen ovat tehneet mahdolliseksi sen, että työväkikin tuntee olevansa täysivaltainen ja täysiarvoinen yhteiskuntaryhmä.”¹¹³

Uusi sota alkaa

Välirauha ymmärrettiin laajalti todellakin välirauhaksi, ei pysyväksi, etenkin kun sota riehui taisteluineen edelleen Euroopan mantereella, eikä osoittanut mitään laantumisen merkkejä. Maan ja puolustusvoimien johdossa monet odottivat ja toivoivat tilanteen muuttuvan sekä tarjoavan Suomelle mahdollisuuden hyvityksen saamiseen talvisodan menetyksille. Suomen mahdollisuudet omintakeiseen linjanvetoon olivat sotivassa Euroopassa vähäiset. Uhkaavaksi koettu jatkuva neuvostopainostus ei tilannetta helpottanut, pikemminkin päinvastoin. Aivan lähellä Baltian tapahtumat pelottivat, samoin herätti levottomuutta saksalaisten joukkojen nopea tunkeutuminen Tanskaan ja Norjan pohjoisosiin saakka.

Armeijaa varustettiin välirauhan kuluessa kalustehankinnoin. Myös liikekannallepanojärjestelmää uudistettiin.¹¹⁴ Varsinkin sotilasjohdon parissa oli ajatuksia hakeutua läntisillä rintamilla menestyksellä etenevän Saksan rinnalle, etenkin sen jälkeen, kun saatiin enemmän tai vähemmän suoriin sanoin kuulla sen tulevista aikeista muun muassa sinne tehdyillä käynneillä vuoden 1940 loppupuolella. Sosialidemokraattiset päättäjät eivät näistä sotilaiden keskusteluista olleet vielä tarkemmin tietoisia.¹¹⁵ Sotilasjohdossa Saksan nähtiin ainoana tarjoavan tukea Neuvostoliittoa vastaan, jonka rauhantahtoon ei uskottu. Kevään 1941 kuluessa saksalaisilta saatiin hiljalleen lisää tietoja heidän suunnitelmistaan hyökätä itään. Operatiivisiin valmisteluihin suomalaissotilaat eivät osallistuneet. Huhtikuussa natsi-Saksan armeija hyökkäsi Jugoslaviaan ja Kreikkaan.¹¹⁶

Saksan-suuntaukseen liittyi myös erikoinen, nykyistä aikaamme ajatellen suorastaan hätkähdyttävä yksityiskohta: vapaaehtoisen suomalaissotilaiden joukon, panttipataljoonaksikin kutsutun, kokoaminen ja lähettäminen touko-kesäkuussa 1941 Saksaan, ja nimenomaan Waffen-SS-joukkoihin, ei Wehrmachiin. Taustalla oli sitäkin, että saksalaiset tekivät satelliittimaissaan ja esimerkiksi valtaamissaan Alankomaissa, Belgiassa, Tanskassa ja Norjassa, avoimesti värväystä SS-joukkoihinsa osoittaakseen ikään kuin tavoitteittensa laajaa kansainvälistä tukea. Niistä, kuten

¹¹³ Oittinen 1969 s 137–140, ”Itsetunnon kehittyminen”, myös lainaukset; Ripatti 1992 s 40–44.

¹¹⁴ Ks. esim. Koskimaa s 57–61.

¹¹⁵ Soikkanen 1987 s 208.

¹¹⁶ Pekka Visuri: Saksan kenraali Suomen päämajassa vuonna 1941. Saksalais-suomalainen yhteistyö Waldemar Erfurthin päiväkirjojen valossa. Helsinki: Docendo 2017 (Visuri 2017) s 32–56; ks. esim. Erfurthin päiväkirjamerkintöjä kesäkuulta 1941 s 122–145.

myös Ruotsista ja Islannistakin löytyi halukkaita vapaaehtoisia. Suomessa tämä tapahtui huomiota herättämättä, erikoisella tavalla ulkoministeriön alaisuudessa.¹¹⁷ Taas tapasimme kapteeni Kalle Lehmuksen. On tarpeellista korostaa, ettei hän kuitenkaan ollut tämän hankkeen aloitteellisena puuhamiehenä, vaan hiljaista värväystä hoitaneessa komiteassa Mikkelin päämajan asettamana tarkkailijana. Samalla hän piti ilmeisesti myös sosialidemokraattisen puoluejohdon tilanteen tasalla. TSL:n parissa hän ei varmastikaan asiasta mitään hiiskunut, vaikka olikin edelleen mukana liiton hallinnossa, toimikunnan jäsen.

Esimerkiksi Väinö Tanner ei ollut tällaiselle hankkeelle myötämielinen, mutta ei asettunut sitä äänekkäästi vastustamaan. Voionmaakaan ei kovin julkisesti vastustanut värväystä, kun se tuli toukokuussa hänen tietoonsa, mutta kirjeissä vanhimmalle lapselleen Tapio Voionmaalle Suomen lähetystöön Sveitsiin kertoi olevansa selkeästi toisella kannalla. Kun puoluesihteri Aleksi Aaltonen kertoi asiasta vaivihkaa hänelle, liittyi siihen ”vielä yksi täräys”: tieto siitä, että ”Hra Kalle Lehmus”, päämajan tiedotusosaston päällikkö, oli vastikään oleskellut jonkin aikaa Saksassa. Yksityiskohtia tarkemmin tuntematta Voionmaa yhdisti kirjeessään Lehmuksen paluun suoraan värväyksen aloittamiseen.¹¹⁸

Kuvatun kaltainen, sotilaallinen saksalaisyhteys oli diplomaattisuhteissa huomattavan painava rasite monelle taholle, esimerkiksi Iso-Britannian suuntaan.¹¹⁹ Jaakko Paavolainen on luonnehtinut, että Voionmaan mielestä Tanner suhtautui asiaan aivan liian välinpitämättömästi, kun taas Voionmaalle itselleen se oli erittäin merkityksellinen asia. Värväys oli niitä seikkoja, jotka voimistivat Voionmaan kriittisiä asenteita Tanneria kohtaan.¹²⁰

TSL:n puheenjohtaja, kansanedustaja Väinö Voionmaa seurasi kaiken kaikkiaan kevään 1941 tapahtumia levottomana ja jopa masentuneena. Työväen vappujuhlat kokosivat sentään runsaita osallistujajoukkoja, vaikka jännitystä olikin ilmassa aistittavissa. Vuosikymmenen tauon jälkeen

¹¹⁷ Värväysajatus virisi äärioikeistolaisissa ja natsimielisissä piireissä, ja lopulta noin 1400 suomalaismiestä matkasi Saksaan. Tie vei Wiking-divisioonassa taisteluihin Ukrainaan, aina Kaukasukselle ja Terek-joelle saakka ennen yksikön paluuta Suomeen, lomaa ja hajotusta kesällä 1943. – Wehrmacht eli asevoimat, puolustusvoimat; Waffen-SS eli Ase-SS oli SS:n sotilaallinen siipi. SS eli Schutzstaffel oli alun alkaen natsipuolueen puolisotilaallinen organisaatio, tunnettu katutappelijoistaan. SS oli sodassa tuhoajaorganisaatio, vastuussa laajoista joukkomurhista. – Kansallisarkiston perusteellisen, keskustelua herättäneen selvityksen yhteenvedossa todettiin muun muassa, että kaikki suomalaiset SS-miehet eivät käyttäytyneet samalla tavoin. ”Jotkut tuomitsivat julmuudet, jotkut osallistuivat niihin itse tai hyväksyivät ne välttämättöminä` uutta Eurooppaa luotaessa. Useimmat kuitenkin yksinkertaisesti sulkiivat niiltä silmänsä.” Ks. Lars Westerlund: Suomalaiset SS-vapaaehtoiset ja väkivaltaisuus 1941–1943. Juutalaisten, siviilien ja sotavankien surmaaminen Saksan hyökkäyksessä Neuvostoliittoon. Suom. Timo Soukola. Kansallisarkisto ja SKS. Kirjokansi 230. Kansallisarkiston toimituksia 23. Helsinki 2019 s 276–294, lainaus s 293.

¹¹⁸ Voionmaa 1971 s 31–34, lainaus s 32. Westerlundin teoksessa ei Lehmusta mainita lainkaan, sen verran sivussa hän oli tapahtumien ytimeistä.

¹¹⁹ Soikkanen 1987 s 219–223; Silvennoinen, Tikka, Roselius s 363–369; ks. myös Jatkosodan pikkujättiläinen s 56–64 (Mauno Jokipii).

¹²⁰ Paavolainen 1989 s 188–190.

sallittiin kulkueissa taas kantaa työväen punavärisiä järjestölippuja. Voionmaa puhui vappujuhliissa Tampereella, Messukylässä ja Ylöjärvellä. Maan ilmeinen suunta oli hänestä virheellinen. Voionmaa upotti murheitaan työntekoon, nyt lähinnä Hämeen heimon historian parissa. Ikäkin alkoi painaa hartioilla.¹²¹

Kansallisen yhteenkuuluvuuden turvaaminen oli keväällä 1941 entistäkin tärkeämpää, suurten ratkaisujen väikkyessä jo monien päättäjien mielessä. Ruotsin kävelyliiton ehdotuksesta toteutettu maaottelumarssi toukokuussa 1941 tarjosi siihen kilpailuhenkisen ja liikunnallisen mahdollisuuden. Naisten kävelymatkan pituus oli 10 km ja miesten 15 km. TUL oli mukana yhtenä järjestäjänä. Kansanedustajat ja hallituksen ministerit näyttivät kansalaisille hyvää esimerkkiä. Haasteita esitettiin monille tahoille, ja lopputulos olikin suomalaisille mairitteleva voitto. Hyväksytyjä kävelysuorituksia kertyi 1,5 miljoonaa. Vanha kilpakumppani ja väestöltään suurempi Ruotsi kykeni runsaaseen 940 000 suoritukseen.¹²²

Ulkopoliittinen päätöksenteko tapahtui erittäin pienessä ryhmässä. Eduskunnan ulkoasiainvaliokunta totesi olevansa sivussa ja aivan syrjäytettynä. Valiokunnan kokouksessa kesäkuun puolivälissä kävi ilmi, että sotilasjohto oli jo 10.6.1941 aloittanut osittaisen liikekannallepanon, ja että Pohjois-Suomessa olleet saksalaisjoukot eivät olleetkaan läpikulkumatalla.¹²³ Liikekannallepano alkoi tiistaina kesäkuun 17. päivänä yleisten kertausharjoitusten (YH) nimisenä. Myös Voionmaiden kolme kotimaassa ollutta poikaa, Unto, Ilmari ja Jouko kutsuttiin asepalvelukseen.

Ulkoasiainvaliokunnan puheenjohtaja Väinö Voionmaa ja muut valiokunnan sosialidemokraatit olivat hyvin tyytymättömiä tapahtumien kulkuun ja hallituksen niukkaan tiedottamiseen. Voionmaa oli pettynyt myös oman puolueensa johdon toimintaan. Hän oli jo keväällä tullut Moskovan suurlähettilään J. K. Paasikiven ja myös eräiden puoluetoveriensä kanssa sille kannalle, että Saksan vanaveteen siirtyminen oli virhe.¹²⁴

Saksa aloitti laajalla rintamalla yllätyshyökkäyksen Neuvostoliittoon sunnuntaina, kesäkuun 22.

¹²¹ Lähteenmäki 2014 s 245–246; Soikkanen 1987 s 266, kuvateksti.

¹²² Ks. esim. Hentilä 1982 s 505–507; Suomen historian pikkujättiläinen s 717, kuvateksti (Antti Laine); Soikkanen 1987 s 269, kuvateksti.

¹²³ Maria Lähteenmäki mainitsee (2014 s 387–388), että saksalaiset olivat saaneet jo toukokuussa 1941 tiedustelutietona selville, että Neuvostoliitto suunnitteli aloittavansa oman hyökkäyksensä Saksaa vastaan elokuussa. Tieto kerrottiin Berliinissä Suomen lähetystölle helmikuussa 1943. Ks. myös neuvostotiedustelun tietoja kaakkoisen Suomen sotilaskohteista touko-kesäkuussa 1941 teoksessa Stalinin salainen jatkosota. Jatkosodan venäläiset dokumentit. Toim. Timo Vihavainen, Ohto Manninen. Helsinki: Docendo 2014 esim. s 112–116, 121–127, 136–138. Arvio sodan syttymisestä Saksan ja Neuvostoliiton välillä sekä Suomen liittymisestä siihen mainittiin jo 11.6.1941 lähetetyn salaisen tiedonannon liitteessä (s 134).

¹²⁴ Soikkanen 1987 s 215, 276–277; ks. myös Halila s 312–315; Koskimaa s 61–62. – Voionmaa purki tyytymättömyyttään pojalleen Tapiolle Bernin lähetystöön kuriiripostilla lähettämässään värikässanaisissa kirjeissä, ks. Voionmaa 1971, esim. s 25–46.

päivän aamunkoitossa 1941.¹²⁵ Pohjois-Suomessa suomalaisjoukot olivat alistettuna saksalaisille. Kun neuvostokoneet pommittivat suomalaista maaperää kolme päivää myöhemmin, Suomi ilmaisi olevansa jälleen uudessa sodassa. Suomalaisille natsiaatteen ja natsi-Saksan ystäville jatkosodan syttyminen oli ”unelmien täyttymys”. Joillakin väikkyi jo mielessä Suomen suuri osa saksalaisjoukkojen luomassa, tulevassa uudessa Euroopassa.

Eduskunnan klo 21.20 alkaneessa suljetussa täysistunnossa oli tuona keskiviikkopäivänä 25.6. monia edustajia, jotka riemuitsivat sodan puhkeamisesta ja odottivat sen johtavan bolševistisen valtion tuhoon. Ehkä kiihkeimmin esiintyi saksalaisia ylistänyt ja kansanvaltaa haukkunut IKL:n edustaja Bruno Salmiala. Hänen puheenvuoroonsa heittivät välihuutoja erityisesti Väinö Voionmaa ja Väinö Tanner. Jälkimmäinen esimerkiksi huudahti: ”Puhuja häpäisee koko tilaisuuden!” Salmialan puheen aikana Tanner, Voionmaa sekä useat muut kävelivät ulos istuntosalista.¹²⁶

Tässä yhteydessä ei ole tarpeen mennä laajemmin yksityiskohtiin jatkosodan alkuvaiheiden osalta. Syksyn kuluessa suomalaisjoukot etenivät vanhoille rajoille ja ylikin Itä-Karjalaan. Samaten edettiin Hankoniemellä. Tappiot olivat kuitenkin huomattavia.¹²⁷ Sitten juututtiin paikoilleen asemasaan.¹²⁸

Saksalaisten hyökkäyskiilat vyöryivät myös Baltian maiden ylitse, ja kolmessa maassa vaihtui kesän kuluessa jälleen komento. Nyt oli saksalaisten vuoro koota hallitukset myötäjuoksijoistaan.¹²⁹ Vuoden 1941 lopulla saksalaisten salamasota tyssäsi Moskovon porteille. Huonosti talveen varautuneet joukot joutuivat vaikeuksiin neuvostojoukkojen vastahyökkäysten alettua. Sota oli itärintamalla luonteeltaan toista kuin lännessä. Saksa kävi idässä säälimätöntä tuhoamissotaa ja toisaalta rajusti puolustautunut ”neuvostojärjestelmä ei priorisoinut ihmishenkien säästämistä”, ovat kuvanneet havainnollisesti Timo Vihavainen ja Kari Ketola.¹³⁰

¹²⁵ Voionmaa kuuli sodan alkamisesta kesämökkillään Vihdin Kuuslammilla, missä hän kävelyllä vaimonsa ja tyttäriensä kanssa tapasi Tannerien neljä tytärtä, jotka asian kertoivat. Sitten kuunneltiin yhdessä radiota Tannerien tilalla Sorkissa. Voionmaan mukaan Tanner oli valmis sodan alkamiseen ja Leningradinkin tuhoamiseen, mutta pelkäsi samalla sen jälkeistä natsien aikaa (Paavolainen 1989 s 196–197; Lähteenmäki 2014 s 355).

¹²⁶ Paavolainen 1989 s 197–198; Lähteenmäki 2014 s 356; Jokisipilä, Könönen s 307–309, lainaus s 307; Salmialan puheenvuoro ks. Salaiset keskustelut s 93–96, lainaus s 94.

¹²⁷ Waldemar Erfurth kirjoitti päiväkirjaansa jo kesäkuun 1941 lopulla saksalaisten suurista menetyksistä itärintamalla ja elokuun lopulla Mannerheimin epäilyistä sekä Saksan että Suomen menestyksen mahdollisuuksiin (Visuri 2017 s 145, 208).

¹²⁸ Sotatapahtumista ks. esim. Suomen historian pikkujättiläinen s 715–726 (Laine); Vuosisatamme Suomi s 281–290 (Haataja); Koskimaa eri kohdin, esim. hyökkäysvaiheesta s 64–138, asemasotavaiheesta s 139–175; Jatkosodan pikkujättiläinen eri kohdin; Kaikilla rintamilla, eri kohdin; Suomen puolustusvoimat 100 vuotta esim. s 350–352 (Karjalainen), s 356–359 (Ari Raunio); ks. myös Suomen taloushistoria 2 s 317–328 (Pihkala); Tasavallan vuodet s 129–131 (Jaakko Paavolainen); ks. neuvostonäkökulmista salaisia rintamaraportteja sekä muita dokumentteja Stalinin salainen jatkosota, eri kohdin.

¹²⁹ Zetterberg 2017 s 267–271.

Elokuussa 1941 vangittiin sosialistisen eduskuntaryhmän muodostaneet K. H. Wiik ja muut ns. kuutoset sekä joukko muita hallituksen politiikkaa aktiivisesti vastustaneita. Väinö Voionmaa ei sinänsä puolustanut kuutosta, mutta piti suoranaisena oikeusmurhana Ampujan ja Wiikin pidätyksiä.¹³¹ Poikkeusaikojen määräykset pysyivät voimassa. Säännöstely jatkui, ja ostokuponkien valikoima vain laajeni entisestään. Julistekampanjoilla pyrittiin vaikuttamaan asenteisiin: ”Säännöstely turvan tuo, jokaiselle saman suo.” Tai: ”Salakauppias on yhteiskunnan vihollinen.”¹³²

Jatkosodan kuluessa ei ylletty monestakaan syystä aivan samanlaiseen kansalliseen yhtenäisyyteen kuin talvisodassa. Sotavalmistelujakin oli tehty jo ennen neuvostokoneiden pommitushyökkäyksiä. Nyt oltiin lisäksi Saksan kanssasotijana, mikä herätti monissa muissakin kuin työväenliikkeen kannattajissa epäröintiä sodan päämääristä.¹³³ Alkusuksyllä 1941 vanhan rajan ylittäminen synnytti eräissä joukko-osastoissa arvostelua, avointa vastahakoisuutta, jopa joukkokieltäytymisiä.¹³⁴

Helsinkiläinen jatkosodan Ässärykmentti (JR 26), joka oli sekin koottu vanhan Ässän tavoin lähinnä Sörkän rykmentin eli suojeluskuntaosaston toiminta-alueen miehistä Pitkäsillan pohjoispuolella, tarjoaa esimerkin siitä, miten kyettiin ehkäisemään hyvin hankalassa tilanteessa avoin sekasorto tai lähes kapina onnistuneella tavalla. Siinäkin tarvittiin moninaista yhteistyötä ja yhteenkuuluvuuden henkeä.

Rykmentti eteni kesästä asti taistellen aina Petroskoihin eli uudelleen nimettyyn Äänislinnaan saakka. Kun sitten oli jatkettu edelleen pohjoiseen ja vallattu äärimmäisin ponnistuksin Maaselän kannaksella Karhumäki Äänisen pohjoislaidalla, olivat läpikotaisin väsyneet ja raskaita tappioita kärsineet joukot kieltäytyneet joulukuussa etenemästä pitemmälle.¹³⁵ Käytyjen keskustelujen ja neuvottelujen jälkeen rykmentti siirrettiin vuoden 1942 alussa lepoon Äänislinnaan. Joukkojen mieliala ”ei ollut parhaimpia”, muisteli paikalla ollut Emil Skog. Hänen muistamansa ja kertomansa mukaan helmikuussa sinne komennettiin mielialoja tunnustelemaan ja ehkä pehmittelemäänkin kolmen miehen eräänlainen iskuryhmä, työntekijä- ja työnantajapuolen sekä Aseveliliiton edustajat. Rykmentin sotahistoriateoksen perusteella vakavimmat keskustelut avoimen kapinan estämiseksi taistelutilanteessa oli tosin käyty sotilaiden ja esimiesten kesken jo vuoden vaihteessa, mutta mahdollisesti jotain oli jäänyt kytemään.

¹³⁰ Vihavainen, Ketola s 215–220, lainaus s 219.

¹³¹ Ks. Soikkanen 1987 s 306–311; Lähteenmäki 2014 s 385.

¹³² Kansanhuollossa jouduttiin kamppailemaan mm. niin mustan pörssin kauppaa kuin kuponkien väärentäjiäkin vastaan, ks. Utrio 2010 eri kohdin, esim. s 44, 57, 85.

¹³³ Heti sodan alkuvuikkoina monet suomalaiset päättäjät korostivat Suomen käyvän omaa erillissotaansa, mutta Lähteenmäen mukaan (2014 s 370) Voionmaa oli toista mieltä, hänestä se oli harhakuvitelma. Hän pelkäsi suomalaisten vielä joutuvan diktaattorin orjiksi.

¹³⁴ Ks. Jatkosodan pikkujättiläinen s 290–294 (Harri Heinilä); arvostelijoissa ja kieltäytyjissä oli paljon sosialidemokraattien ja maalaisliiton kannattajia, työläisiä, pienviljelijöitä ja maanviljelijöitä, pääosin miehistön ja alipäällystön parista, mutta arvostelua esittivät eräät upseeritkin. – Vanhan raja ylittäminen oli kova pala Tannerillekin, hän ei sitä hyväksynyt, muisteli Matti Lepistö (Lähteenmäki 2014 s 374).

¹³⁵ Taistelujen tiestä ks. Nordberg 2019 s 27–169.

Emil Skog kertoi muistelmissaan tästä viikon mittaiseksi venyneestä komennuksestaan. Yksityiskohtiin saattoi hyvinkin jäädä inhimillisiä muistivirheitä. Pari päivää meni kiertelyyn ja avomielisiin keskusteluihin miesten kanssa kasarmirakennusten tuvissa. Metallityöväen liiton toimitsija Skog tapasi myös tuttuja ammattiyhdistysmiehiä, esimerkiksi reserviläiset kersantti Reino Heinosen, alikersantti Into Kallion ja alikersantti Akseli Vallan.¹³⁶ Lopputulos oli lyhykäisesti kertoen se, että ryhmän suositukseksi tuli yksikön hajottaminen. Se oli itse asiassa linjassa puolustusvoimien tekemien aiempien suunnitelmien kanssa. Joka tapauksessa Ässärykmentti hajotettiin, ja sen vanhimmat ikäluokat kotiutettiin hieman etupainotteisesti tammi-maaliskuun 1942 kuluessa. Heille pidettiin myöhemmin Helsingissä työväentalolla paluujuhla.¹³⁷

”Sotatilanteen aiheuttamaa valistustoimintaa...”

Jatkosodan alettua kohdistuivat väistämättä myös Sivistysliittoon viranomaisten odotukset ja pyynnöt olla edelleen mukana yhteisessä, kansallisessa rintamassa. Liiton toimikunnan kokouksessa syyskuun alussa 1941 tulivat ajan vaatimukset kouraantuntuvina ja vaativina esille. Samalla tunnelmat ja päätökset kuvastivat ilmiselvästi sitä kasvanutta varovaisuutta tai suorastaan epäröintiä, jolla liiton johdossa asennoiduttiin uuteen sotaan. Samassa henkisessä rintamassa oltiin, mutta isommin tai riemumielellä ei nyt minkäänlaista rumpua paukuttettu.

Liiton sihteeri Pekka Railo kertoi kokouksessa, että hän oli ollut opintosihteerin R. H. Oittisen kanssa Valtion tiedotuslaitoksen alaisen järjestötoimiston neuvottelussa. Tilaisuudessa esitettyjen toivomusten mukaan oli sitten liiton toimistosta postitettu TSL-osoitteilla kautta koko maan kaksi kiertokirjettä. Toisen oli laatinut mainittu järjestötoimisto ja se oli sen allekirjoittamakin. Toinen oli TSL:n oma kirje.

Järjestöosaston kirjeen ydin käsitteli henkistä huoltoa ja valistustoimintaa. ”Huhujen ja väärin puheiden torjumiseksi on levitettävä asiallisia tietoja, ja kaikkien aatteellisten yhdistysten aktiiviset jäsenet olisi saatava osaltaan ylläpitämään rohkeata ja myönteistä mieltä paikkakunnallaan.” Kirjeessä suositeltiin paikallisten toimikuntien muodostamista sekä valistus- ja virkistystilaisuuksien ynnä muiden vastaavien järjestämistä.¹³⁸

Vielä Railo kertoi, että lisäksi Oittisen laatimaa ”ohjelma-ainehistoa sodanaikaisia työväenjärjestöjen tapahtumia varten” oli monistettu ja myös postitettu. Oittinen oli myös

¹³⁶ Reino Heinosesta tuli sittemmin kunnallisten työntekijöiden liiton puheenjohtaja, Into Kalliosta TSL:n työntekijä ja työläiskirjailija. Akseli Valta, Sörkän rykmentin esikunnan jäsen, oli sittemmin muun muassa HTY:n tehtävissä, sanomalehtilehtimies ja myös pikakirjoittaja.

¹³⁷ Ks. Skog 1971 s 115–119, lainaus s 119; Nordberg ei mainitse mitään tällaisesta siviilien sovitteluryhmästä (s 163–164, 167–174).

¹³⁸ Lainaus Heikki Wariksen ja Heikki Hosian allekirjoittamasta, kaikille yhdistyksille osoitetusta kirjeestä tmk pk 3.9.1941 liitteenä; ks. myös Soikkanen 1987 s 412–419; Skog 1971 s 105–106, 120–129.

vuorollaan esitelmöinyt Yleisradiossa sivistystyön merkityksestä sekä puhunut myös parissa erityisessä ”yhtenäisyysjuhlassa”.

Railo lisäsi pöytäkirjan mukaan: ”Muuten ei liitto ollut osallistunut nykytilanteen aiheuttamaan valistustoimintaan, koska oli oltu sitä mieltä, että Sivistysliiton on nykyisessäkin tilanteessa rajoitettava huolehtimaan vain opinnollisen sivistystyön aseman ja merkityksen suojelemisesta ja sen tehtävien tehostamisesta, jättäen varsinaisen sotatilannevalistuksen työväen taistelujärjestöjen hoidettavaksi.”¹³⁹

Aimo Halila on Voionmaa-elämäkerrassaan maininnut syksyltä 1941 yhden yksityiskohdan, joka havainnollisesti kuvasi ulkoasiainvaliokunnan puheenjohtajan ja historiantutkijan luonnetta sekä vastuuntuntoa. Väinö Voionmaa piti syksyn kuluessa oman eduskuntaryhmänsä nuorille kansanedustajille luentosarjan demokratiasta ja parlamentarismista.¹⁴⁰ Ehkä siinä oli samalla halua antaa varmuuden vuoksi eräänlainen rokotus ajassa liikkuneita, intomielisiä sotakiikkon ilmauksia vastaan.

Tiedottaminen ja propaganda – mitä sanaa myös rinnalla tuolloin luontevasti käytettiin – oli hyvin olennainen osa sota-ajan yhteisrintaman rakentamista. Senkin vuoksi oli ymmärrettävää, että Sivistysliittoa pyydettiin osallistumaan siihen uuden sodan alussa, yhtenä lukuisista maanlaajuisista kansalaisjärjestöistä. Jokainen toimintaa jatkanut yhdistys joutui samojen velvoitteiden alaiseksi. Toinen puoli asiaa oli, että sivu suunsa ei sopinut puhua väärissä paikoissa. Vakoilijoista varoiteltiin muun muassa julistein: ”Kuulut kotirintamaan – tukahduta jokainen kuulopuhe - juoru - huhu.”¹⁴¹

Valtiollinen tiedotuslaitos huolehti tiedottamisesta ja propagandasta kahteen suuntaan: niin siviiliväestölle kotirintamalla kuin sotilaille armeijassa. Lisäksi vastuulla oli ulkomaille suuntautunut tiedotustoiminta. Tiedottaminen otettiin vakavasti. Lasse Lehtinen on luonnehtinut, että maa oli liukumassa luonnollisten liittolaisten eli länsimaiden kannalta ”väärään suuntaan, Saksan kumppaniksi”. Siinä oli tiedottajilla todella tarpeellinen selittämisen paikka. Kesäkuussa 1941 muodostettiin päämajan tiedotusosaston alaisuuteen useita tiedotuskomppanioita toimimaan rintamalla, varsin pitkälle Kalle Lehmuksen hankkimien pääosin saksalaisten malliaineistojen ja hahmottelemien suunnitelmien mukaisesti. Joukossa oli rintamakirjeenvaihtajia, valokuvaajia, elokuvaajia, radiomiehiä jne. Yhteisesti heidät tunnettiin TK-miehinä. Sensuuri määräytteli tarkasti mitä sai rintamaoloista ja taisteluista kertoa ja mitä taas ei.¹⁴²

Aseveljien liiton muodostama tiedotusorganisaatio välitti kotirintamalla tietoa laajan työpaikkaorganisaation kautta. Se toimi kahteen suuntaan. Näin sekä muokattiin maaperää tarkoituksenmukaisella tiedotusaineistolla että kuulosteltiin kansalaisten mielialoja.

¹³⁹ Lainaukset tmk pk 3.9.1941.

¹⁴⁰ Halila s 316.

¹⁴¹ Esim. Utrio 2010 s 13.

¹⁴² Ks. esim. Lasse Lehtinen s 54–59, lainaus s 59.

Sosialidemokraattisella puolueella oli myös omaa tiedotusta valikoiduille yhdyshenkilöille.¹⁴³

Muistettakoon, että kaiken aikaa pyrki myös vastapuoli eli vihollinen vaikuttamaan radion propagandalähetyksin ja muun muassa lentolehtisin voimallisesti suomalaisten mielialoihin. Senkään teho ei ollut yksiselitteistä. Nuori, 19-vuotias turkulainen rintamasotilas Mauno Koivisto oli keväällä 1943 asemassa Karhumäen suunnalla Vienan kanavalla, Poventsan seudulla (JR 35). Hän muisteli myöhemmin muun muassa kovaäänisten käyttöä rintamalinjan ylitse. Hänen mukaansa vastapuolen propaganda oli ”yleisesti ottaen niin karkeata ja yliampuvaa, että sen vaikutus oli päinvastainen kuin oli tarkoitus: siihen suhtauduttiin naureskellen”. Tehokkaampaa ja vaarallisempaa oli sen sijaan brittien radiossa harjoittama propaganda.¹⁴⁴

Kommunistisesta liikkeestä ajoissa pois loikannut Arvo Poika Tuominen osallistui monella paikkakunnalla tiedotuskampanjaan. Hän esitelmöi myös muutamissa TSL:n alaisissa tilaisuuksissa Neuvostoliitosta, korostaen muun muassa sitä, ettei J. V. Stalinin valtio hänen mukaansa rakentunut marxilaisille perusteille. Hänellä jos kellä saattoi kuvitella olevan siitä tietoa ja omakohtaisia havaintoja.¹⁴⁵

Aivan riippumatta oikeistolaisesta Suur-Suomi -innostuksesta uusi sota herätti monissa yhä piilleen Karjala-kaipuun: ikimuistoisen yhteyden paluun noiden kaukaisten runojen ja laulumaiden kanssa. Siltä ei välttynyt kokonaan geopolitiikko Väinö Voionmaakaan, jolla oli perusteltuja käsityksiä ja toiveita Itä-Karjalan itsenäisestä tulevaisuudesta.

Esimerkiksi eduskunnan suljetussa istunnossa lauantaina marraskuun 29. päivänä 1941 Voionmaa aluksi ilmaisi ymmärtävänsä hyvin talvisodan jälkeisen rauhan luonnehtimisen väliaikaiseksi ja ”pakkorauhaksi”, sillä pysyvän rauhansopimuksen tuli ilmentää oikeutusta ja kohtuutta. Tässä sellaista ei ollut. Vaikka sen perusteena oli mainittu Leningradin sekä Muurmannin kaupunkien ja radan turvaaminen, käytännössä rajanveto ”silpoi Suomen aluetta tunnottomalla ja mitä vahingollisimmalla tavalla”. Uusi sota oli viimeistään sopimuksen kumonnut.

Voionmaa viittasikin suursodan pilviin, jotka olivat maata lähestyneet, ja ”ilman meidän antamaamme aihetta sortajamme viisi kuukautta sitten taaskin hyökkäsi maatamme vastaan”. Hän korosti maan pyrkimystä puolueettomuuteen. Hänen mukaansa ”sotamme suuri pääasia” oli ”palautettavien alueiden liittäminen isänmaahan”. Lisäksi tässä yhteydessä hän nosti esiin Tarton rauhansopimukseen 1920 viitaten toisenkin suuren tavoitteen: Itä-Karjalan alueen tuleva asema tuli

¹⁴³ Ks. esim. Kotirintama 1941–1944. Toim. Martti Favorin, Jouko Heinonen. Helsinki: Tammi 1972, s 7–9; Soikkanen 1987 s 283.

¹⁴⁴ Mauno Koivisto: Koulussa ja sodassa. 2.p. Helsinki: Kirjayhtymä 1998 (Koivisto 1998), s 137–138, lainaus s 138.

¹⁴⁵ Soikkanen 1987 s 328, kuvateksti, 412–413. Yhtenä Poika Tuomisen värvääjänä kotimaiseen propagandaan on mainittu Kalle Lehmus (Silvennoinen, Tikka, Roselius s 357). – Rentolan mukaan Poika Tuominen pelasi vielä talvisodan ajan kaksilla korteilla, eikä kokonaan katkaissut yhteyksiä Neuvostoliitossa toimineeseen SKP:n

järjestää siten, että ”tuo vainojen ja sotain raastama ja meille vaarana ollut alue muuttuu rauhan ja turvallisuuden parhaaksi takeeksi Karjalalle itselleen, Suomelle ja koko Pohjolle”. On syytä huomata, että tämä Voionmaan näkökulma ei tarkoittanut valloituspolitiikkaa eikä Suur-Suomen aikaansaamista.¹⁴⁶

Seuranneina sotavuosina julkaistiin paljon Karjalaa koskevaa kirjallisuutta. Kirjailijat, tutkijat ja kansatieteilijät pääsivät koluamaan kaukaisia kyliä ja tarkkailemaan paikoilleen pysähtynyttä elämänmuotoa. Vuoden 1940 pitämättä jääneitä olympialaisia varten hankitut tehokkaat kamerat tulivat puolustusvoimien tiedotuskomppanioitten TK-kuvaajien ahkeraan käyttöön.¹⁴⁷

---tietolaatikko

MUUTOKSIA LIITON TOIMISTOSSA

Sivistysliiton sihteeri, filosofian maisteri Pekka Railo siirtyi syyskuun alussa 1942 uusiin tehtäviin, Helsingin kaupungin kansakoulujen taloudenhoitajaksi. Kunnalliselämässä hän oli jo pitempään ollutkin mukana sosialidemokraattien valtuustoryhmässä. Myöhemmin vuonna 1948 hänestä tuli apulaiskaupunginjohtaja, mistä tehtävästä hän jäi vuonna 1955 eläkkeelle. Vuosina 1941–44 hän oli lisäksi varasijalta kansanedustajana, sillä kuutosiin kuuluneen Kaisu-Mirjami Rydbergin edustajatoimi päättyi vangitsemisen takia elokuussa 1941.

Luontevasti, ilman paikan avoimeksi julistamista, Railoa seurasi syyskuussa 1942 liiton sihteerinä filosofian maisteri R. H. Oittinen.¹⁴⁸ Hänelle jäivät edelleen myös opintosihteerin tehtävät. Liiton sihteerin tehtävien mukana tuli myös vastuu taloudenhoidosta. Tehtäviin kuuluivat aivan luonnostaan lisäksi jäsenyys esimerkiksi valtion luentolautakunnassa ja myös Työväen kirjarenaan (TKR) johtokunnassa.

johtoon (1994 esim. s 197–207).

¹⁴⁶ Salaiset keskustelut s 116–119, myös lainaukset; ks. myös Halila s 317–319; Lähtenmäki 2014 s 375. – Mainittakoon, että presidentti Ryti halusi toukokuussa 1942 kuulla henkilökohtaisesti Voionmaan käsityksiä Neuvostoliiton pohjoisosien järjestelyistä, siltä varalta, että Saksa voittaisikin sodan, vaikka siltä ei nyt enää näyttänytkään (Halila s 319–320).

¹⁴⁷ Ks. Suomen historian pikkujättiläinen s 717–718 (Laine): Tasavallan vuodet s 151–152 (Hannes Sihvo); Veli-Pekka Lehtola: Kuoleman ja elämän rintama, teoksessa Maamme esim. s 196–206. – Asemasodan alussa tiedottamisessa ja vaikuttamisessa hyödynnettiin surutta myös Väinö Voionmaan muista yhteyksistä irrotettua lausumaa vuodelta 1919: ”Koko Euroopasta, koko maailmasta tuskin voidaan löytää kahden naapurin väliltä syvempään kaivettua juopaa kuin se, joka erottaa Suomen Venäjältä. Jos missään voi puhua perivihollisuudesta, voi siitä puhua täällä” (Esko Salminen: Propaganda rintamajoukoissa 1941–44. Helsinki: Otava 1976, s 38–44, lainaus s 139).

¹⁴⁸ Mielenkiintoisella tavalla kulkivat vanhojen koulutoverien R. H. Oittisen ja Raoul Palmgrenin tiet ristikkäin vuonna 1942: viranomaisia piileskellyt Palmgren vangittiin maaliskuussa ja puolta vuotta myöhemmin Oittinen eteni sivistystyön urallaan nousten TSL:n sihteeriksi. – Huomattakoon, että kiilalaiset Raoul Palmgren ja Arvo Turtiainen olivat talvisodassa rintamajoukoissa, jälkimmäinen jopa komppanianpäällikkönä. SNS-1 veti heidät mukaansa välirauhan aikana. Heidän ja eräiden muiden kiilalaisten sota-ajan vaiheista ks. esim. Rinne

Järjestäjä Oiva Valavaara joutui kesäkuussa 1941 asepalvelukseen. Avustavina opintoneuvojina toimivat sotavuosina eri pituisia aikoja Eino Torkkeli (syksyllä 1940 ja kevään 1941), Abraham Lahtinen (lokakuussa 1940) ja Rauha Ikonen (keväällä ja syksyllä 1941, keväällä ja syksyllä 1942 sekä kevättalvella 1943). Varsinaisina opintoneuvojina toimivat heinäkuusta 1942 alkaen Vieno Hämäläinen (myöh. Sinisalo) sekä lokakuusta 1943 alkaen aiemminkin tehtävässä osa-aikaisesti toiminut Paavo Niemi ja marraskuusta 1942 alkaen uutena Into Kallio – jonka edellisen kerran tapasimme Ässärykmentin (JR 26) alikersanttina Äänislinnassa kevättalvella 1942.

Toimistoharjoittelija Eila Ojanen lopetti tehtävässään toukokuussa 1941. Tilalle otettiin juoksuty-töksi, kuten aikakauden nimityksenä oli, ja toimistoharjoittelijaksi Lahja Väättäin, joka oli tehtävässä kuitenkin vain kuukauden ajan. Marraskuussa 1941 järjestettiin tehtäviä uudelleen siten, että tilapäiseksi toimistoapulaiseksi otettiin puolipäiväiseksi ylioppilas Birgit Forsberg, joka varsinaisesti oli Työväen matkailuliiton ja Kansan matkatoimiston rahastonhoitaja. Hän toimi sitten TSL:n työssä lokakuuhun 1942 saakka. Lisäksi toimistossa oli vuoden 1941 lopulla runsaan kuukauden ajan Kirsti Salmi.

Toimiston pitkäaikainen henkinen tukipilari, liiton uskollinen työntekijä Hilja Halava kuoli sairauden jälkeen syyskuun alussa 1941.¹⁴⁹ Myöhemmin uudeksi rahastonhoitajaksi nimettiin Kaija Helminen, joka oli liiton palveluksessa aina syyskuuhun 1943 saakka.

Sivistysliiton toimisto laajeni hieman sotavuosien kuluessa. Heidi Railio oli työssä toimistossa tammikuusta 1942 elokuuhun 1944, Helka Rantanen lokakuusta 1942 vuoden 1946 loppuun ja Margareta Tuovinen marraskuusta 1943 joulukuuhun 1945. Xenia Parros aloitti liiton toimistossa pitkäksi muodostuvan työuransa TSL:n palveluksessa elokuussa 1943.¹⁵⁰

- - -

”Pihisee demokratian henki...”

Syksyllä 1941, jatkosodan alkamisen jälkeen, oli kaikkien järjestöjen vaikeata saada sivistystyötä uudelleen alulle.¹⁵¹ Kaikki oli jälleen sekaisin huolimatta keväällä tehdyistä hyvistä suunnitelmista. Suurella yleisöllä suuntautui yleinen mielenkiinto, monilla jopa innostus omien joukkojen etenemiseen vanhoille rajoille. Käynnistämisen vaikeuksia koettiin useissa työväenopistoissakin, ja

2006 s 122–133.

¹⁴⁹ Hilja Halava menehtyi 3.9.1941 puolen päivän aikaan. Sattumoisin samalle päivälle (klo 15) oli kutsuttu koolle liiton toimikunta, joka joutui kokoontumaan työväentalolla odottamattoman murheellisissa tunnelmissa. Kokouksen aluksi pidettiin hiljainen hetki ja lausuttiin tunnustuksen sanoja liiton pitkäaikaisimmalle työntekijälle. Liitto kustansi hänen hautajaisensa.

¹⁵⁰ Työläisopiskelija 6/1942, 8/1944; Ripatti 1992 s 79–80; Valavaara 1954 s 191; Sakari Kiuru: Xenia Parros (1914–1995). Demari 18.1.1995.

¹⁵¹ TSL:n toimikunta kokoontui ennen jatkosodan puhkeamista keskiviikkona 11.6. ja sen jälkeen seuraavan kerran vasta keskiviikkona 3.9.1941.

muutamien ovet eivät auenneet lainkaan.¹⁵²

Väinö Voionmaa pelkäsi, että liittosuhde Saksan kanssa olisi tuhoisa Suomelle. Kirjeessään pojalleen Tapio Voionmaalle Sveitsiin hän arvioi syyskuussa 1941 synkästi, että ”natsismi on tulossa, se näyttää minusta yhä varmemmalta”. Mutta toisaalta, edelleenkin toiveikkaasti, Voionmaa arvioi, etteivät aivan kaikki sittenkään olleet valmiit ottamaan vastaan ”uutta saksalaista aikaa”.

Julkisessa sanankäytössään Voionmaa oli huomattavasti varovaisempi, eräin osin jopa suorastaan ristiriidassa tähän kirjeenvaihtoonsa nähden. Edellä oli esimerkki julkisesta puheenvuorosta sodan puhkeamisen ja myös Itä-Karjalan tavoitteiden osalta. Muitakin esimerkkejä on ollut, ja sotavuosina ristiriita näytti aiempaakin suuremmalta. On vaikea arvioida, kumpi oli ”oikea” Voionmaa, tai olivatko tilanteiden vaihtuessa molemmat. Vai kirjoittiko hän kirjeensä mahdollisesti talteen vain tulevaa historiaa varten?

Hannu Soikkanen on pohtinut juuri tätä Voionmaan käyttäytymistä. Ihmisellä on luonnollisista syistä erilaisia rooleja, ja Voionmaallakin oli useita julkisia tehtäviä. Soikkasen arvioon voi yhtyä: Voionmaa oli ”jossain määrin ´toinen` henkilö tilittäessään pojalleen tapahtumia kuin esiintyessään eduskunnan ulkoasiainvaliokunnan puheenjohtajan ominaisuudessa puolueen elimissä”.¹⁵³ Tämän itse asiassa Voionmaa vahvistikin kautta rantain kerran kirjeessään. Joulukuussa 1943 hän kertoi menettäneensä ”puolen viikon levon ja rauhan” valmistautuessaan pitämään itsenäisyyspäivän tilaisuudessa Helsingin työväentalolla juhlapuheen. Hän kirjoitti, että ”täytyy olla sellaisissa tilaisuuksissa, minunkinlaisessa asemassa, siksi asiallinen, ettei joudu häpeään”.¹⁵⁴

Voionmaa itse hämmästeli samaa, ajoittaista kaksijakoisuutta Väinö Tannerin kohdalla. Esimerkiksi tavanomaisessa kuriirin välittämässä kirjeessä pojalleen marraskuussa 1941 hän muun muassa kirjoitti: ”Merkillinen mies tuo Tannerkin yhä. Julkisuuudessa on mitä hitleriläisin ja meidän [sos. dem. eduskuntaryhmän] kokouksissamme taas sodan lopettamisen harrastaja! Minua on suuresti ilahduttanut hänen asteettainen siirtymisensä minun ´V. Valloittajan`, linjoille.”¹⁵⁵

Sotaa tuli jatkumaan vielä kauan, vaikka sitä ei siinä vaiheessa tiedetty, ja asenteet sekä tunnelmat muuttuivat tilanteiden mukaan vielä useasti. Syyskuisessa kirjeessään 1941 Väinö Voionmaa ilmaisi halunsa olla voimiensa mukaan vastustamassa tällaista ”lilliputtien jättiläispolitiikkaa”¹⁵⁶, kuten hän Suomen sota-ajan politiikkaa kirjeessään kärkevästi luonnehti. Tässä vastustuksessa hän käytti myös Sivistysliittoa, jonka puheenjohtajana hän edelleen jatkoi.

¹⁵² Huuhka 1990 s 310.

¹⁵³ Hannu Soikkanen: Historiankirjoittaja ja hänen lähdemateriaalinsa, julkaisussa Työväen kalenteri 1976 (Soikkanen 1976) s 43.

¹⁵⁴ Voionmaa 1971 s 285, myös lainaukset.

¹⁵⁵ Voionmaa 1971 s 81–82.

¹⁵⁶ Voionmaa 1971 s 65.

”Täällä pihisee vielä paikoitellen demokratiankin henki ja Työväen Sivistysliittokin tuntee uutta työntöä demokratian palvelukseen”, kirjoitti Voionmaa pojalleen syyskuussa 1941. Hän oli itse valmistellut Helsingin työväenopistoon kolmiosaisen luentosarjan pohjoismaisesta valtioelämästä ja tarkoitti sen nimenomaisesti ”demokratian puolustukseksi”. Myöhemmin Väinö Voionmaa viittasi innostuneesti myös TSL:n parissa laadittuun ”pitkään toimintaohjelmaan”.¹⁵⁷

¹⁵⁷ Voionmaa 1971 s 63–64, myös lainaukset. – ”Pitkällä toimintaohjelmalla” Voionmaa mahdollisesti tarkoitti Pekka Railon laatimaa, runkomaista syksyn 1941 toiminnan hahmotelmaa (tmk pk 3.9.1941 liitteenä) taikka sitten vuodelle 1942 ilmestymään tarkoitettua ”Työväen sivistystyö III”-julkaisua (sisällön luonnostelma tmk pk 5.11.1941 liitteenä). Teokseen suunniteltiin artikkeleita pohjoismaisesta kansanvallasta, järjestöelämästä, sosiaalipolitiikasta, ajankohtaisista kulttuurikysymyksistä jne. Voionmaa mainitsi pojalleen lähettämissään kirjeissä eri yhteyksissä syksyn 1941 kuluessa ”sorvailevansa” itse kirjaan artikkelia pohjoismaisesta kansanvallasta (Voionmaa 1971 s 94, 99). Teosta ei kuitenkaan tehty, tai ainakaan sitä ei saatu valmiiksi.